

”והנני מודיעך שהגיע לי פרסום גדול מאד ברפואה”: הערכה מחודשת של מפעלו הרפואי של הרמב”ם

האמרה המפורסמת והרווחת: ”ממשה עד משה לא קם כמשה”, מקפלת בתוכה את ההערכה הרבה לפעילותו ההלכתית והפילוסופית של הרמב”ם, הנמנה בין החשובים שבהוגי-הדעות היהודיים במרוצת כל הדורות. לצד היותו איש הלכה ופילוסוף פעל הרמב”ם גם כרופא, ועד כה נכתבו לא מעט עבודות העוסקות בקשת רחבה של סוגיות הנוגעות לעבודתו הרפואית.¹ ביסודו של מחקר זה עומדות שתי מטרות מרכזיות: א. לרכז

1 להלן נציג כמה מהמחקרים הנוגעים להיבטים רפואיים שבכתבי הרמב”ם. על מקבצי ביבליוגרפיות העוסקות בעבודתו הרפואית של הרמב”ם ראה: י’ טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב”ם, ירושלים תשס”א, עמ’ 2, הערה 2 וכן את הביבליוגרפיה שהציג מ’ ריגלר במאמרו: ”הרמב”ם - ביבליוגרפיה של ביבליוגרפיות”, בתוך קובץ הרמב”ם, ירושלים תשס”ה, עמ’ תסט-תע. סקירות כלליות על מפעלו הרפואי של הרמב”ם ראה: ח”ה קלר, ”הרמב”ם בתור רופא ומרפא”, בתוך: הרב י”י הכהן פישמן (עורך), הרמב”ם: קובץ תורני מדעי, ב, ירושלים תרצ”ה; ז’ מונטנר, ”גדולתו וחידושיו של הרמב”ם ברפואה”, סיני, לו (תשט”ו), עמ’ תכא-תכב; ז’ עמר, ”היבטים רפואיים בהקדמות הרמב”ם למשנה”, בתוך קובץ הרמב”ם, ירושלים תשס”ה, עמ’ תכח-תלט. על חיבוריו הרפואיים של הרמב”ם ראה: M. Meyerhof, ”The Medical Works of Maimonides”, Essays on Maimonides in: S. W. Baron (ed.), New-York 1941, pp. 265-301; י’ פגל, ”כתביו הרפואיים של הרמב”ם”, סיני, נא (תשכ”ב), עמ’ קיח-קכז (= כתביו הרפואיים של הרמב”ם, בתוך: ז’ מונטנר, הנהגת הבריאות, ירושלים תשי”ז, עמ’ 5-2); F. Rosner, ”Maimonides the Physician: a Bibliography”, *Bulletin of the History of Medicine* 43 (1969), pp. 221-235. הערות ומקורות פורסמו על-ידי זיסמן מונטנר בסדרת הספרים ”רמב”ם - כתבים רפואיים” בהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים (על ספריו מונטנר ראה להלן). על חומרי המרפא של הרמב”ם ראה: א’ לב, סממני של ארץ-ישראל וסביבותיה בימי-הביניים, תל אביב תשס”ב; נ’ קריספיל, צמחי המרפא של הרמב”ם, ירושלים תש”ן. על השקפותיו של הרמב”ם בתחום הדיאטטיקה והנהגת הבריאות ראה: א”א שמש, ”הסתיוגותו של הרמב”ם מאכילת ירקות - על מה ולמה?”, הרפואה, 141 (טבת תשס”ב), עמ’ 116-117; א”א שמש, ”ירקות, קטניות ופירות-העץ בכתבים רבניים בימי-הביניים: הנחיות דיאטטיות-רפואיות”, אסיא, עה-עו (תשס”ה), עמ’ 89-110. על גישתו ותרומתו של הרמב”ם לדיסציפלינה של בריאות הנפש ופסיכוסומטולוגיה ראה: M. Reich, ”Some Insights into Maimonides’ Approach to Mental Health Issues”, in: F. Rosner and S.S. Kottek (eds.), *Moses Maimonides*, Northvale-New-York-London, pp. 167-174; י’ ליבוויץ, ”הפסיכיאטריה והנוירולוגיה במקורות העבריים העתיקים”, הרופא העברי, לה, חוברת א (1962). על שיטות ריפוי של מחלות גוף ונפש ראה: מ”ש גשורי, ”מוסיקה ופואיזיה בספרות הרמב”ם ותקופתו”, בתוך: י”ל הכהן פישמן (עורך), קובץ תורני מדעי, ב, ירושלים תרצ”ה, עמ’ רפח-שב; א”א שמש, ”רופא הנפש והגוף - תחלואי הנפש ודרכי ריפויים במשנתו הרפואית והלכתית של הרמב”ם”, בתוך: א’ מובשוביץ (עורך), קובץ הרמב”ם: חידושי תורה, מאמרים ומחקרים בתורתו, במשנתו ובהגותו של רבינו משה בן מימון במלאת שמונה מאות שנה לפטירתו, מוסד הרב קוק, ירושלים תשס”ה, עמ’ תעג-תצב. על יחסו של הרמב”ם לכישופים ולרפואה מאגית ראה למשל: S. Lewis, ”Maimonides on Superstition”, *JQR* 17, (1905), pp. 475-488; L. Thorndike, *A History of Magic and Experimental Science*, II, New York-London 1923, pp. 205-213; והתנגדותו לכשפים לאור כתביו של יעקב אל-קרקיסאני, הרופא העברי, כז (1954), עמ’ 102-107; י’ טברסקי, ”היבטים באפיסטמולוגיה של הרמב”ם”, שנתון המשפט העברי, יד-טו (תשמ”ח-תשמ”ט), עמ’ 136-147; B. Safran, ”Maimonides’ Attitude to Magic and Related Types of

הערכה מחודשת של מפעלו הרפואי של הרמב"ם

במידת האפשר מהחומר הרב שנתפרסם עד כה על פעילותו הרפואית של הרמב"ם ולהציג סינתזה עדכנית בסוגיה זו.

ב. לבחון מחדש את המונח "רפואת הרמב"ם", היוצא מנקודת הנחה שלרמב"ם היו פרקטיקות והשקפות רפואיות ייחודיות, וכן את מידת השפעתו של הרמב"ם על עולם הרפואה הכללי בתקופתו, מחד גיסא, והרופאים היהודיים שלאחריו, מאידך גיסא.²

ברי לנו כי אין באפשרותנו להקיף את כל החומר הרלוונטי, שכן דיון מעמיק ומקיף על פעילותו של הרמב"ם דורש מסגרת רחבה ביותר.

א. ביוגרפיה אישית ורפואית

תולדות חייו

הרמב"ם נולד בעיר קורדובה שבספרד בשנת 1138.³ בשנת 1148 בעקבות פלישת אלמוחרדין, שושלת מוסלמית קיצונית שהשתלטה על ספרד וצפון-אפריקה, וגזירות השמד שגזרו על בעלי דתות אחרות, נאלצה משפחתו של הרמב"ם לנטוש את קורדובה. המשפחה נדדה בין פרובאנס וספרד, עד שהתיישבה בשנת 1160 בעיר פאס שבמרוקו. בעקבות התגברות כוחם של הקנאים המוסלמים בעיר פאס עזבה המשפחה בשנת 1165 את העיר, והגיעה לעכו. הרמב"ם שהה מספר חודשים בארץ-ישראל, אך מסיבות שונות המשיכה משפחתו למצרים. בראשית תקופת השתקעותו במצרים נתמך הרמב"ם מבחינה כלכלית על-ידי אחיו הסוחר, דוד, ונתאפשר לו להמשיך בלימודיו התורניים בריווח וללא דאגה אשר על כן זכה לסיים את חיבור ספרו ההלכתי המונומנטאלי "משנה תורה".

Thinking" in: B. Safran & E. Safran (eds.), *Porat Yosef: Studies Presented to Rabbi Dr. Josef Safran, Hoboken, New York 1992*, pp. 93-110; דעת הרמב"ם על רפואה באמצעות 'סגולות', תחומין, טו (תשנ"ה), עמ' 363-368; ד' שוורץ, אסטרוולוגיה ומאגיה בהגות היהודית בימי-הביניים, רמת גן תשנ"ט; א' רביצקי, עיונים מיימוניים, ירושלים ותל אביב תשס"ו. על הרמב"ם כרופא ואיש הלכה ראה: א' לוינגר, "הרמב"ם בתור רופא ופוסק", הרפואה, ח (תרצ"ה), עמ' 150-162; ש' קוטק, "רפואה והלכה במשנת הרמב"ם", קורות, י (תשנ"ד), עמ' 23-31. על יחסם של חכמי ההלכה בימי-הביניים המאוחרים לעבודתו וקביעותו הרפואית של הרמב"ם ראה: ע' יעקבוביץ, "יחס ה'שולחן ערוך' לתלמוד ולרמב"ם בעניינים רפואיים", סיני, נט (תשכ"ו), עמ' 39-44.

2 הערכה למידת השפעתו של הרמב"ם בתחום הרפואה תוצג בסיכום המחקר. לא נקטנו כאן בנוסח "השפעתו של הרמב"ם על הרפואה היהודית", שכן מונח זה בעייתי באשר הוא מעלה לדיון את השאלה האם יש בכלל תחום הקרוי 'רפואה יהודית' ומהי משמעותו ומהם מאפייניו, ובכך יש מקום לדון בפורום אחר. לדיון ראשוני בעניין ראה ז' עמר ו' בוכמן, צרי הגוף לר' נתן בן יואל פלקירה, תל אביב תשס"ד, עמ' 54-55; ז' עמר ו' סרי, "אבן בכלארש: מגדולי רופאי ספרד", קורות, טו (תשס"א-תשס"ב), עמ' פט.

3 בעניין תאריך לידתו של הרמב"ם נפלה מחלוקת בין החוקרים. יש הסבורים כי שנת לידתו היא 1135 ויש הטוענים על יסוד דברי החתימה שלו בפירוש המשנה כי נולד בשנת 1138. אנו מקבלים את דעתו של ש"ז הבלין כי שנת 1138 משתמעת יותר. על הדעות השונות בעניין ראה מאמרו הממצה של ש"ז הבלין, "לתולדות הרמב"ם", דעת 15 (תשמ"ה), עמ' 67-79. מאמר זה ראה אור לאחרונה בספר דעת הרמב"ם: ילקוט מאמרים בחקר משנת הרמב"ם בעריכת מ' חלמיש, רמת גן תשס"ד, עמ' 109-121.

בשלהי שנת 1177 טבע דוד אחיו עם ספינתו בים ההודי ובעקבות כך נשבר מטה לחמו של הרמב"ם והוא נאלץ להתפרנס למחייתו ממקצוע הרפואה. משנתפרסם כרופא מומחה מונה הרמב"ם לאחד מרופאי החצר של אלמלך אלפאצ'ל משושלת השליטים האיובים, ובמסגרת זו הוא נדרש להעניק שירותי רפואה לשליט ולאנשי הפקידות הממלכתית, הם ומשפחותיהם.⁴

הכשרתו הרפואית של הרמב"ם

הידיעות אודות השכלתו והכשרתו הרפואית של הרמב"ם לוטות בערפל, ולא ידוע מתי והיכן למד רפואה. מקס מאיירהוף (1874-1945) טען כי הרמב"ם מעולם לא למד רפואה באופן פורמאלי, אלא היה אוטודידקט.⁵ לעומתו, סבורים חוקרים אחרים שכבר בצעירותו בספרד החל ללמוד את יסודות הרפואה במסגרת תוכנית הלימודים של נערי המשכילים, שכללה מדעים ובמיוחד רפואה, אך ברור, כי את חלק הארי של הכשרתו המעשית והעיונית רכש במרוקו בין השנים 1160-1165.⁶ אנו סבורים כי שתי הגישות נתמזגו ברמב"ם. חלק מידיעותיו יסודן בלימוד פורמאלי מפי רופאים, ואחרות בידע שרכש באופן עצמאי על-ידי קריאה בחיבוריהם. זהר עמר טען, ובצדק, כי רופאי ספרד וצפון-אפריקה נמנו עם אותה אסכולה רפואית, והיה מעבר מתמיד של מלומדים משני האזורים, כך שבפועל אין זה משנה אם קיבל את הכשרתו באזור זה או בחברו.⁷

פעילותו של הרמב"ם כרופא

הזמן בו החל הרמב"ם לשמש כרופא חצר אינו ברור.⁸ גם על היקף פעילותו הרפואית לפני כניסתו לתפקיד אין אנו יודעים בוודאות, אם כי יש להניח, שעסק ברפואה במידה מועטה. אחת השאלות שיש לדון בהן היא שאלת מעמדו של הרמב"ם כרופא - האם נחשב הוא מבכירי הרופאים בדורו?

מדברי הרמב"ם עצמו מצטיירת תמונה שהיה רופא מפורסם בקרב האליטות השלטוניות במצרים, ואפילו המוני העם שמעו עליו, אך התקשו להגיע אליו ולזכות לטיפולו. באיגרת לר' יוסף בן יהודה אבן עקנין (ספרד ובגדד, 1150-1220 לערך) הוא כותב:

- 4 על הביוגרפיה של הרמב"ם נכתבו כמה וכמה מחקרים. נזכיר כאן כמה מהם: ד' האלוב, תולדות רבינו משה בן מימון, וינה 1884; י"י גוטמן, הפילוסופיה של היהדות, ירושלים תשי"א, עמ' 142-169; י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב 1965, עמ' 56-64; ש"ד גוייטן, חיי הרמב"ם לאור גילויים חדשים מן הגניזה הקהירית, פרקים, ד (תשכ"ו), עמ' 29-42. הפניות נוספות לתולדות הרמב"ם ראה גם טברסקי, מבוא למשנה תורה (לעיל הערה 1), עמ' 1, הערה 1.
- 5 מאיירהוף, כתבי הרפואה (לעיל הערה 1), עמ' 267.
- 6 עמר, היבטים (לעיל הערה 1), עמ' תכט.
- 7 עמר, שם.
- 8 על סוגיה זו ראה עמר, שם, עמ' תלא, הערה 13.

הערכה מחודשת של מפעלו הרפואי של הרמב"ם

והנני מודיעך שהגיע לי פרסום גדול מאד ברפואה אצל הגדולים כמו ראש השופטים, והאמירים, ובית אלפאצ'ל, וזולתו מנשיאי הארץ, ממי שלא ישג מהם דבר. אמנם ההמון - הנני מורם מהם, ולא ימצאו דרך אלי.⁹

במקום אחר מתאר הרמב"ם את יחסי העבודה שלו עם המלך ואנשי חצרו, ומתקבל הרושם כי קשרי הריפוי שלו עם השליט היו אינטנסיביים ביותר, וכך הוא כותב באיגרתו לר' שמואל אבן תיבון:¹⁰

אני שוכן במצרים והמלך עומד בקאהירה, ובין שני המקומות שני תחומי שבת. ולי על המלך מנהג כבד מאוד, אי אפשר לי מבלתי ראותו בכל יום בתחילת היום. אמנם כשימצאהו חלֶשָה, או יחלה אחד מבניו או אחת מפילגשיו - לא אסור מאלקאהירה ואני רוב יומי בבית המלך. ואי אפשר לי גם כן מבלתי בְּקָר שר המלך בכל יום, ואי אפשר לי גם כן מפקיד אחד או שני פקידים יְחָלוּ, ואני צריך להתעסק ברפואתם.

מתוך הדברים עולה שהרמב"ם פגש במלך באופן יומיומי בשעות הבוקר, ככל הנראה, במסגרת בדיקות שגרתיות. בעת הצורך, כשחלה המלך, אחד מאנשיו או אחד מבני ביתו, הוא טיפל גם בהם, ולכן נאלץ להישאר בארמון במשך זמן ממושך יותר. הרמב"ם אינו מתייחס לרופאים אחרים שטיפלו במלך, וגם אינו מציין את טיב יחסיו עימם.

מאידך גיסא, ממקורות אחרים עולה רושם מסויג יותר באשר למעמדו כרופא. כפי הנראה, היה הרמב"ם אישיות מוכרת במקום בו פעל, ברם, הוא לא נכלל בין הרופאים הבכירים ביותר, וגם לא זכה לחשיפה גדולה בהשוואה לרופאים האיובים האחרים בתקופתו. אבן אבי אציבעה מדווח כי הרמב"ם התמנה לאחד מרופאי החצר של צלאח אלדין, המוכר בתודעה האנושית-היסטורית כשליט חזק ומפורסם, אך מסתבר שלא היה הרופא החשוב שבהם.¹¹ אחת ההוכחות לכך היא העובדה שאת צלאח אלדין (על פי אבן אבי אציבעה) שירתו לפחות עשרים ואחד רופאים, שבעה מהם במצרים, ובכללם הרמב"ם.¹² ישנם

9 איגרות הרמב"ם, מהדורת "שילת", א-ב, ירושלים תשמ"ז-תשמ"ח, ח"א, עמ' שיג. על חייו ופועלו של אבן עקנין ראה: א"ש הלקין, "לדמותו של ר' יוסף בן יהודה אבן עקנין", בתוך: ספר היוכל לכבוד צבי וולפסון, ירושלים תשכ"ב, עמ' צג-קיא.

10 איגרות הרמב"ם (לעיל הערה 9), ח"ב, עמ' תקנ. ר' שמואל בן יהודה אבן תיבון תרגם כמה מחיבוריו של הרמב"ם, כגון מורה הנבוכים, ההקדמות לפרק חלק, איגרת תימן עוד. על עבודת התרגום והפרשנות של ר"ש אבן תיבון לכתבי הרמב"ם ראה: א' רביצקי, "ר' שמואל אבן תיבון וסודו של מורה נבוכים", דעת 10 (תשמ"ג), עמ' 19-46. ק' פרנקל, מן הרמב"ם לשמואל אבן תיבון: דרכו של דלאלה' אלאחירין למורה נבוכים, ירושלים תשס"ח, עמ' 147-225.

11 ידיעה זו מופיעה אך ורק אצל אבן אבי אציבעה שעסק בתולדות הרופאים, עובדה המעידה כשלעצמה על חשיפתו המצומצמת של הרמב"ם בספרות התקופה. ראה: אבן אבי אציבעה, "עיון אלאנבאא פי טבקאא אלאטבאא", נולר רדא (עורך), ביירות מנשוראת דאר מכתבת אלאחיא, ביירות 1965, עמ' 582. וראה עוד עמר, היבטים (לעיל הערה 1), עמ' תלא, הערה 13.

12 דיון מפורט באשר לצוות הרופאים של צלאח אלדין, עבודתם הרפואית ויוקרתם, ראה: S. J., "A Comparison of the Wealth, Prestige and Medical Work of The Physicians of Salah al-Din in Egypt and Syria", *Bulletin of the History of Medicine* 44 (1970), pp. 64-75.

חוקרים המטילים ספק אם אכן שימש הרמב"ם כרופאו של צלאח אלדין,¹³ בכל אופן אין ספק שהוא שימש כרופא חצר של בנו אלמלך אלפאצ'ל, אשר משנת 1198 היה מושלה של מצרים, והיה שליט משני בחשיבותו.

בכמה מאיגרותיו מספר הרמב"ם על הלחץ הכבד בעבודתו ועל המתח הנפשי הכרוך בכך, וזאת על רקע שעות העבודה הרבות החורגות משגרת פעילות סבירה - משעות הבוקר ועד הלילה. על המצפה לו בבואו למצרים מקהיר לאחר שטיפל במלך ובפמלייתו, הוא כותב באיגרתו לר' שמואל אבן תיבון:

אשוב למצרים אחר חצי היום [...] ואני מתערב, ואמצא האכסדראות פֶּלֶן מלאות גוים, בהם חשוב ובלתי חשוב, ושופטים ושוטרים, ערב רב יִדְעו את עת שובי [...] ולא יסור הנכנס והיוצא פעמים עד הלילה, ולפעמים - באמונת התורה - עד סוף שתי שעות מן הלילה. ואספר להם ואני שוכב פרקן מרוב עייפות, ויכנס הלילה ואני בתכלית החלשה, לא אֶכַּל לדבר.¹⁴

איגרת זו מציגה תמונה של הפסיפס האנושי הרבגוני בו טיפל הרמב"ם. מעבר לאנשי המנגנון הממשלתי, הכולל בכירים במערכת השופטת (שופטים) ובעלי תפקידים במערכת האכיפה (שופטים), צבאו על פתחו גם אנשים פשוטים ('ערב רב' כלשונו), אך כפי שראינו קודם לכן הם התקשו לקבל את שירותיו הרפואיים.

באיגרת משנת 1195 ששלח לר' יהונתן הכהן, מחכמי לונל, מסביר הרמב"ם כי הרקע לאיחור בתשובתו היא עבודתו התובענית כרופא, הגובה ממנו שעות רבות ממהלך היום:

וזה שנתאחרו התשובות כמה שנים - אם לא מדאגה מדבר החולי ומרוב המהומות, כמו שנה עמדתי בחליי, ועכשיו שנתרפאתי - הרי אני כחולה שאין בו סכנה. ואני רוב היום מסב על מיטה ועול הגויים על צַנְאָרִי בדברי הרפואות, שריפו את פְּחִי, ולא הניחו לי שעה אחת לא מן היום ולא מן הלילה. ומה אני יכול לעשות, אחר שיצא טבעי ברוב הארצות? ועוד שאיני היום כמו שהייתי בימי הבחרות - אלא פְּחִי כשל ולבי קץ ורוחי קצרה ולשוני כבדה וידי רעשה, אפילו לכתוב אגרת קטנה אעצל [...] ולא כתבתי הכל בכתב ידי - לפי שאין לי פנאי לזה, מפני כשלון פְּחִי וקוצר רוחי, מפני אלו המצערות לי תמיד.¹⁵

הרמב"ם מתאר לחץ קשה בעבודתו לצד רפיון כוח וקוצר רוח. מחלה קשה שתקפה את הרמב"ם במשך שנה החלישה את כוחותיו, ידיו היו רועדות והכתיבה היתה כבדה עליו, אך למרות זאת התאמץ והעניק שירותי רפואה לפונים אליו. במקום אחר הראינו, כי הקשיים הבריאותיים והנפשיים שהתנסה בהם הרמב"ם שימשו לו כמנוף לכתובתו בנושא בריאות האדם ונפשו.¹⁶

13 ראה ב' לואיס, האסלאם בהיסטוריה, תל אביב תשמ"ד, עמ' 152-161.

14 איגרות הרמב"ם (לעיל הערה 9), ח"ב, עמ' תקנ-תקנא.

15 איגרות הרמב"ם (לעיל הערה 9), ח"ב, עמ' תקא-תקב.

16 ראה מאמרי: א"א שמש, "גילוי מהתיק הרפואי של הרמב"ם", באתר האינטרנט www.e-mago.co.il/Editor/c_hagot.htm. התפרסם ב-1.3.2007.

הערכה מחודשת של מפעלו הרפואי של הרמב"ם

ב. כתביו הרפואיים של הרמב"ם

1. עבודתו הספרותית-רפואית של הרמב"ם

לצד עבודתו הרפואית-פרקטית ופעילותו הציבורית כראש הקהילה היהודית במצרים ('ראיס אל יהוד'), הותיר אחריו הרמב"ם יכול ספרותי עשיר. את מרבית כתביו הרפואיים חיבר הרמב"ם מראשית העשור החמישי לחייו ועד לסוף ימיו (גיל 66), כולם בשפה הערבית. החוקרים הצביעו על מספר חיבורים רפואיים שונה שכתב הרמב"ם, ויש שאף מנו חיבורים רפואיים המיוחסים לו.¹⁷ בשנת 1840 מנה פרדינארד וייסטנפלד שישה עשר חיבורים רפואיים של הרמב"ם.¹⁸ שנים אחדות לאחר מכן (1876) מנה לקלרק רשימה מצומצמת יותר של חיבורים רפואיים (אחד עשר במספר).¹⁹ תרומה חשובה ביותר להכרת חיבוריו של הרמב"ם הרים פרופ' זיסמן מונטנר. בין השנים תש"ב-תשכ"ה פרסם מונטנר עשרה חיבורים רפואיים של הרמב"ם (ראה פירוט להלן), הכוללים את הטקסטים מתוך כתבי-יד בצירוף מבואות, ביאורים של מונחים ותרופות, והכל בליווי מפתחות מפורטים. סדרה עברית זו נחשבת עד ימינו כנכס צאן ברזל למפעלו הרפואי-ספרותי של הרמב"ם.²⁰ חיבורי הרמב"ם נוגעים למגוון תחומי רפואה, והם נכתבו בחלקם עבור השליט אלפאצ'יל, שכאמור, הרמב"ם היה אמון על בריאותו במסגרת תפקידו כרופא המלך. בשורות להלן נסקור את החיבורים, מטרת כתיבתם והתכנים הרפואיים בהם הם עוסקים:²¹

פרקי משה - הרמב"ם חיבר ספר זה בין השנים 1187-1190 לערך, והוא המקיף ביותר מכל חיבוריו הרפואיים. במקור הערבי שם החיבור הוא: 'פצול מוסי' או 'פצול אלקרטבי', והוא תורגם לעברית בשנת 1277 על-ידי זרחיה בן יצחק שאלתיאל, וזמן קצר לאחר מכן על-ידי ר'

17 כמה חיבורים קצרים בעלי אופי רפואי פרסם ד' מרגלית בספרו דרך ישראל ברפואה, ירושלים תש"ל, עמ' 187-208, אולם חסר שם דיון רציני במקורם ובתוכנם.

18 F. Wustenfeld, *Geschichte der arabischen Ärzte und Naturforscher*, Göttingen 1840 (Rep. New York 1963), p. 109, no. 198. וייסטנפלד הסתמך על החכם הערבי אבן אבי אציבעה, ראה לעיל הערה 11.

19 ראה: L. Leclerc, *Histoire de la Médecine Arabe*, Paris 1876, Rep. New York 1971. על חיבורי הרמב"ם בתחום הרפואה עמד משה (מוריץ) שטיינשניידר בכמה מעבודותיו הביבליוגרפיות החשובות על הכתבים והתרגומים העבריים-ערביים בימי הביניים. ראה: M. Steinschneider, *Die hebräischen Übersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher*, Berlin 1893, pp. 762-774, no. 481-482, ibid: *Die arabisch Literatur der Juden* Frankfurt 1902, p. 213 ff. על כתביו הרפואיים של הרמב"ם ראה גם פגל שבהערה מס' 1.

20 ראה ז' מונטנר, כתבים רפואיים, א-ד, מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ז-תשכ"ה. להלן חלוקת החבורים בסדרה 'כתבים רפואיים', בה השתמשנו בסקירה זו: חלק א': הנהגת הבריאות; חלק ב': פרקי משה ברפואה; חלק ג': פירוש לפרקי אבוקראט; חלק ד': ברפואת הטחורים, מאמר על חיוזק כוח הגברא, ספר הקצרת, ביאור שמות הרפואות; תשובות רפואיות. הספר סמי המות והרפואות כנגדם יצא לאור על-ידי מונטנר בהוצאת ראובן מס, א-ב, ירושלים ת"ש-תש"ב.

21 סקירות ומבואות נרחבות יותר מצויות בפתיח לחיבורי הרמב"ם בסדרת הספרים כתבים רפואיים לז' מונטנר (ראה בהערה הקודמת). כאן נציג את העובדות ההיסטוריות והמאפיינים הספרותיים והרפואיים העיקריים הנוגעים לחיבורים. במבואות לכתבי הרמב"ם סקר מונטנר את כתבי-היד והמהדורות שבהם הם ראו אור, אשר על כן לא התייחסו בהרחבה לפן הביבליוגרפי בעבודה זו.

נתן המאתי מרומא. פרקי משה יצא לאור במהדורות שונות כמו למשל המהדורה של רוזנר ומונטנר,²² ולאחרונה על ידי גריט בוס במהדורה מדעית מחודשת על פי הטקסט הערבי.²³

הרמב"ם מציין כי ערך את פרקי הספר לפי גלינוס, מחשובי הרופאים בתקופה הקלאסית (המאה השנייה לספירה), אך כפי שציין פגל אין מדובר בהעתקה, אלא הרמב"ם שיקע בספר גם מידעויותיו הנרחבות והמעודכנות.²⁴ פרקי משה נחלק לעשרים וחמישה פרקים: פרקים א-ג עוסקים באנטומיה, פיסיוולוגיה ופתולוגיה; פרקים ד-ו: בסימני המחלות ובאיבחונם (דיאגנוזה); פרק ז: איתאולוגיה; פרקים ח-ט: תורת הריפוי; פרק י-יא: תורת החום של גלינוס ושלבי המחלות; פרק יב: הקזת דם. פרקים יג-יד: גניקולוגיה, היגיינה וכירורגיה; פרקים יח-יט: התעמלות, עיסוי ואמבטיות רפואיות. פרקים כ-כג: דיאטטיקה ותרופות מיוחדות. פרק כד: שמות מחלות ומושגים ברפואת גלינוס הראויים לביאור. פרק כה, האחרון שבספר קרוי "מלחמת הקודש בגלינוס". פרק זה אינו דן ברפואה מעשית כמו שאר הפרקים, אלא מכיל פולמוס נגד דעותיו של גלינוס.²⁵

פירוש לפרקי אבוקראט - החיבור "אפוריזמים של היפוקראטס" (פרקי היפוקראטס) שחיבר החכם היווני היפוקראטס (קוס), בשנת 460 לפנה"ס - לאריסה 377 לפנה"ס) נחשב בקרב רופאים במשך למעלה מאלפיים שנה כחיבור יסוד ומורה דרך ברפואה. משום היותו ספר יסוד ברפואה הוא תורגם במהלך ימי הביניים לשפות שונות. הוא תורגם לערבית על-ידי מספר חכמים, וביניהם חוניין אבן יצחק בן המאה התשיעית. מספר תרגומים עבריים של הספר התבססו על התרגום הערבי של חוניין, כגון של ר' משה אבן תיבון, התרגום של זרחיה בן שאלתיאל חן ושל ר' נתן המאתי.²⁶ פרקי היפוקראטס שימש מוקד לדיון בעניינים רפואיים והוא זכה לפרשנויות של רופאים ערביים ויהודיים, ביניהם הרמב"ם.²⁷

בשנת 1195 לערך חיבר הרמב"ם פירוש לחיבורו של היפוקראטס ('פירוש לפרקי אבוקראט') והוא מציג מספר טעמים לכך: א. חיבורו של היפוקראטס הוא ספר בעל תועלת רפואית רבה וראוי לכל רופא להכיר את תכניו הנוגעים בעיקרי הרפואה ותפקיד הרופא,

22 Mosees ben Maimon, *The Medical aphorisms of Moses Maimonides, Translated and Edited by Fred Rosner and Suessman Muntner*, New York 1970-1971

23 Gerrit Bos (ed.), *Medical aphorisms: A Parallel Arabic- English Text (Kitab al-Fusul fi al-Tibb)*, Utah 2004

24 פגל, כתביו הרפואיים (לעיל הערה 1), שם.

25 S.D. Goitein, "The Medical Profession in the Light of the Cairo Geniza Documents", *HUCA* 34 (1963), pp. 177-195; O. Temkin, *Galenism: Rise and Decline of a Medical Philosophy*, New York 1973

26 על תרגומי הספר לשפות שונות ראה: מונטנר במבואו לפירוש לפרקי אבוקראט, עמ' XXIV - XXIX.

27 על פירושים בעברית לפרקי היפוקראטס ראה: שטיינשניידר, התרגומים העבריים (לעיל הערה 19), עמ' 659-662. על פירושים בשפה הערבית לחיבור זה, כגון של הרופא, התיאולוג והפילוסוף אלפרג' עבדאללה אלעראקי בן אל טיב (נפטר 1043/44) וכן הרופא אבו אלקאסם עבד אלרחמן בן עלי בן אבו צאדק (נפטר 1077) ואחרים, ראה בהרחבה: ה' פרי, חיבורו הרפואי של יוסף בן יהודה אבן עקנין: 'אכתצאר שרח גלינוס לפצול אבוקראט': מקומו בהגותו של אבן עקנין ובמסורת הפרשנית לפרקי היפוקרטס, עבודת דוקטור, רמת גן תשס"ז, עמ' 10-12.

הערכה מחודשת של מפעלו הרפואי של הרמב"ם

ולכן יש להאיר ולהסביר את הדברים; ב. לספר זה עשויה להיות תועלת גם לנערים הלומדים רפואה; ג. הרמב"ם רואה חובה לתקן את השיבושים והפירושים המוטעים שניתנו לו, במיוחד מפני טעויותיו של גלינוס, כמו למשל דעתו בנוגע למחזור החום בגוף.²⁸

הדר פרי ערכה השוואה בין הפרשנות של הרמב"ם ושל ר' יוסף בן יהודה אבן עקנין לחיבורו של גלינוס על פרקי היפוקראטס. פרי הראתה שלמרות שהשניים נולדו באותה תקופה בספרד וגם התיישבו לבסוף בפאס שבמרוקו, ובמהלך חייהם כתבו חיבור רפואי המבוסס על האפוריזמים של היפוקראטס ניתן למצוא ביניהם קווי שוני. מצד אחד, יש ביניהם דמיון, כמו למשל, הכוונה לקצר את פירושו הארוך של גלינוס, ואכן הם מקצרים, ברם יש גם הבדלים ביניהם: הרמב"ם מעלה בחלק מפירושו הסתייגויות מדבריו של גלינוס, כאשר אבן עקנין אינו מסכים עם הסתייגויות אלו, ולהיפך, תומך בדברי גלינוס, דבר המלמד, כי למרות הדמיון במוצא ובהשכלה, כל אחד בחר להסביר את הסוגות הרפואיות בדרכו שלו ועל פי רופאים ערביים שונים.²⁹

ברפואת הטחורים - מחלת הטחורים (*Hemorrhoids*), היא מחלה הבאה לידי ביטוי בורידים דלתיים סביב פי-הטבעת או בתוכו, ורידים המורחבים במידה בלתי רגילה. תסמיני הטחורים מגוונים מאוד - החל בגירוי קל וכלה בכאבים קשים, ובדרך כלל נלווה להם דימום. מחלה זו היתה נפוצה בתקופות קדומות ורבים מרופאי העת העתיקה וימי-הביניים חיברו חיבורים או פרקים העוסקים במניעתה והטיפול בה.³⁰ הסיבה שהביאה את הרמב"ם לכתוב את מאמרו היתה העובדה שהשליט אלפאצ'ל סבל מטחורים, ועל כן נתבקש הרמב"ם לתת מזור לכאביו. במאמר ברפואת הטחורים (בערבית: 'פי אלכואסיר') חושף הרמב"ם את הסיבות להיווצרות הטחורים (כגון בעיות עיכול),³¹ וכן את הדרכים להתמודד עימה. במסגרת רפואה מונעת ממליץ הרמב"ם בעיקר על משטר תזונה והרגלי אכילה מתאימים.³² המלצותיו הטיפוליות כוללות שימוש בתרופות פנימיות פשוטות [על בסיס חלמית (*Malva sp.*), סוכר (*Saccharum officinarum*) או כסית האכוב (*Cassia fistula*)] ותרופות מורכבות (אטרופל קטן ומרקחת על בסיס סיגי ברזל), וכן תרופות משלשלות.³³ טיפולים חיצוניים הכוללים מריחת משחות על המקום הפגוע;³⁴ רחיצה

28 ראה פירוש לאבוקראט, ד, 48.

29 פרי, חיבורו הרפואי (לעיל הערה 27), עמ' 175-159.

30 בלשון חז"ל קרויה המחלה 'תחתונות' ושם זה הולם אותה יותר. על מחלה זו, הגורמים לה ודרכי הטיפול בה תועדו כבר בספרות חז"ל באופן מדויק למדי. ראה למשל: בבלי, ברכות נה ע"א; שם, כתובות קיא ע"א; שם, נדרים כב ע"א. וראה בהרחבה: J. Preuss, *Biblich Talmudische Medizin*, Berlin 1911 (=J. Preuss, *Biblical and Talmudic Medicine* (trans. F. Rosner), Northvale, New Jersey-London, 1994, pp. 185-186. על הטחורים בחיבורים רפואיים בימי-הביניים ראה במבואו של מונטנר למאמר ברפואת הטחורים, עמ' 5-10.

31 ראה ברפואת הטחורים, שער ראשון, עמ' 13-15.

32 שם, שערים שני ושלישי, עמ' 15-19.

33 שם, שער רביעי, עמ' 19-22.

34 שם, שער חמישי, עמ' 23-24.

באמבטיות רפואיות להשקטת כאבים;³⁵ חשיפת הרקטום לקטורת רפואית (בלשונו: 'עישונים'),³⁶ ובמקרים קשים יותר התערבות כירורגית.³⁷

ביאור שמות הרפואות - מילונים האוצרים בתוכם פרשנויות למילים מתחומים לשוניים מגוונים היו סוגה ספרותית מקובלת בימי הביניים.³⁸ המילונאות הרפואית משקפת את הפריחה בענף הרפואה בתקופה זו. מילונים למיניהם ולנושאייהם השונים היו נפוצים בקרב חכמי ספרד וצפון-אפריקה, כגון האגרונים של רס"ג, ספרי השרשים של ר' יונה אבן ג'אנח ושל ר' דוד קמחי, ובכלל זאת כאמור, גם המילונאות הרפואית. החיבור 'ביאור שמות הרפואות' של הרמב"ם, נמנה בין הגלוסארים היסודיים שבספרות הרפואה הימי-ביניימית. מילון זה מציג למעלה מ- 400 סממני מרפא שהיו נפוצים ברחבי המזרח (צמחים, בעלי-חיים מינרלים ומחצבים), שמותם הנרדפים בז'רגונים ובדיאלקטים שונים (יוונית, לטינית, ערבית, מוגרבית ועוד), וכן את מאפייניהם הבסיסיים. מטרתו המרכזית של המילון היתה לגשר על ההבדלים שבין הכינויים של חומרי המרפא ברחבי העולם המוסלמי, מהודו ועד חופי ספרד.³⁹

הספר ביאור שמות הרפואות יצא לאור במהדורות שונות, בין החשובות שבהן היא המהדורה הצרפתית שפרסם מקס מאיירהוף,⁴⁰ והמהדורה האנגלית של פרד רוזנר המבוססת על זו של מאיירהוף.⁴¹

סמי המות והרפואות כנגדם - קרבתו של האדם הקדום אל עולם הטבע, לחיות בר ולבהמות המשק הביתי גרמה לעיתים מזומנות לפגיעות של טורפים, כלבים נגועים בכלבת או זוחלים ארסיים ואף להרעלות מצמחים וממחצבים. סכנות מעין אלה ארבו לפתחו של כל אדם באשר הוא בבית או בשדה, אך בפני שליטים ומלכים ארבה סכנה נוספת - ניסיונות

35 שם, שער שישי, 3, עמ' 26.

36 שם, שער שביעי, עמ' 29-31.

37 שם, תוספת, עמ' 31.

38 כגון מילוני הלסקיגורפים הסורים בר בהלול (R. Duval, *Lexicon Syriacum auctore*) או של בר עלי (G. Hoffmann, *Syrisch*-*Hassano Bar Bahlule*, Paris 1881-1901 *Arabische Glossen*, Kiel 1874), שכתבו מילונים דו-לשוניים מסורית לערבית, המפרטים צמחים רבים בלשון הסורית. על המילונאות הרפואית הערבית של אנדלוס וצפון-אפריקה ראה: " סרי, 'הלסקיגורפיה הרפואית הערבית למן המאה ה-9 ועד המאה ה-13: התפתחותה, מאפייניה, מקורותיה והשתקפותה בחיבוריהם של אבן בכלארש ואבן אלסויד", עבודת דוקטור, רמת גן תשס"ז, עמ' 119-113. על מחברי המילונים הערביים של ימי הביניים, השכלתם ושיטת עבודתם, ראה סרי, שם, עמ' 48-47.

39 ראה במבואו של מונטנר לביאור שמות הרפואות, עמ' 8-10.

40 ספר זה יצא לאור בכמה מהדורות חשובות, כמו למשל זו שפרסם מקס מאיירהוף בשנת 1940. ראה: Moses Maimonides, *Sarh asma' al-U'qqar, L'explication des noms de drogues: un glossaire de matiere medicale*, Cairo 1940 מהדורה זו יצאה לאור פעם נוספת בשנת 1996 ראה: Sarh asma' al-U'qqar, *un glossaire de matiere medicale compose par Maimonide: texte publie avec traduction commentaries et index*, par Max Meyerhof, Rep. Frankfurt am Main, Germany 1996.

41 Fred Rosner, *Moses Maimonides' Glossary of Drugs Names Translated from Max Meyerhof French Edition*, Philadelphia 1979.

הערכה מחודשת של מפעלו הרפואי של הרמב"ם

להרעילם ולהמיתם מצד אויבים מבית ומחוץ⁴². במהלך ימי-הביניים נכתבו במרחב הגיאוגרפי הערבי חיבורים שונים העוסקים בהרעלות ובטיפול בהן⁴³. את החיבור על סמי המוות כתב הרמב"ם בראש ובראשונה עבור אלפאצ'ל (ועל שמו גם נקרא החיבור "ספר אלפאצ'ל"), אך היתה לו תועלת מרובה לכל אדם, שכן הוא אצר בחובו טיפולים עבור מגוון סוגים של הרעלות.

הנהגת הבריאות - חיבורים לא מעטים העוסקים ב'הנהגת הבריאות' (regimen sanitatis) נכתבו בימי-הביניים, חלקם בידי מחברים אנדלוסים (מדרום ספרד) שפעלו בתקופתו של הרמב"ם, כגון אבן זהר ואבן רשד (ראה עליהם להלן). חיבורו של הרמב"ם הקרוי בערבית 'פי תדביר אלצחה' הוא קובץ עצות רפואיות שהפנה הרמב"ם לאלפאצ'ל, בנו של צלאח אדין. בריאותו של השליט היתה מעוררת. הוא סבל מבעיות עיכול, טחורים, כאבי ראש, קשיי-ריכוז, דיכאון (מלנכוליה), דפיקות לב וחולשה. תחלואי המלך נבעו מהמתח והדאגות הרבות שפקדו את המלך במסגרת תפקידו השלטוני, וגם על רקע אורח חייו הקלוקל שהיה מלא שפיכות דמים, הוללות, זלילות ותאוות בשרים.

בשגרי המכתבים, איגרות-תשובה לשאלות רפואיות של המלך, מציע לו הרמב"ם מסכת של דרכי טיפול בבעיותיו הרפואיות האישיות, ואין הוא חושש מלבקר את אורח חייו. לצד טיפולים תרופתיים לבעיות עצמן, הוא מציג את גישתו האידיאלית בתחום הרפואה המונעת: תזונה בריאה, היגיינה, התנהגות מאוזנת, פעילויות מרגיעות (בריאות הנפש) ועוד. החיבור הנהגת הבריאות תורגם לעברית בשנת 1244 על-ידי ר' משה אבן תיבון. על אף שהספר הופנה באופן אישי למלך עצמו, מצאו בו עניין גם שכבות העם הפשוטות, והוא נלמד במסגרות שונות במיוחד בצרפת ובגרמניה הדרומית.⁴⁴

תשובות רפואיות - יש שסברו כי חיבור זה הינו פרק חמישי של הספר 'הנהגת הבריאות', ברם מסתבר, שזהו חיבור העומד בפני עצמו שנתחבר אף הוא עבור השליט אלפאצ'ל. חיים קרוןר שלראשונה הוציא לאור תשובות אלו במקורן הערבי, טען כי זהו חיבורו האחרון של הרמב"ם טרם פטירתו בשנת 1204, והסכימו עימו החוקרים.⁴⁵ גם בחיבור זה מתייחס הרמב"ם לחוליו ולמצוקותיו הבריאותיות של המלך והוא מדרין אותו כיצד לנהוג במקרה של חולי, ובמיוחד בשגרת היום יום. הוא מנחה אותו לשמור ולקיים את הדברים הבאים: סדר יום, זמני אכילה, רחצה, שינה, תרגילי ספורט נשימה, תשמיש המיטה, קריאה, שמיעת מוסיקה, רכיבה, ראיית גני נוי, שיחת רעים. אחד מהתכנים המעסיקים את הרמב"ם במהלך התשובות הם ספיקות הקשורים לחיבור הרגיש שבין עולם הדת והרפואה. בדרכו

42 ראה מונטנר, במבוא לפירוש לפרקי אבוקראט, עמ' XII – XIII.

43 ראה למשל: N. G. Siraisi, ; M. Levey, *Medieval Arabic Toxicology*, Philadelphia 1966
Medieval & Early Renaissance Medicine: An Introduction to Knowledge and Practice, Chicago & London 1990, p. 118.
במבוא של מונטנר לספר) וגם בתרגום אנגלי ראה: *Moses Maimonides, Treatise on Poisons and Their Antidotes*, Sussman Muntner (ed.), Philadelphia 1966

44 מונטנר בהקדמתו להנהגת הבריאות, עמ' 6. ספר זה ראה אור גם במהדורה שהתפרסמה בבאזל ובניו-יורק בשנת 1966 על ידי S. Karger.

45 מונטנר, תשובות רפואיות, עמ' 127.

הפילוסופית הייחודית הוא מנסה לגשר על בעיית שתיית היין של השליט המוסלמי, הנדרש למלך לשם עיכול, ניקוי הדם והעברת המרה השחורה.⁴⁶

מאמר על חיזוק כוח הגברא - חיבור זה, שנכתב עבור השליט שסבל מבעיות בתפקוד המיני, עוסק בבעיות של חוסר כוח גברא, בגורמים להחלשות האון המיני ולטיפול בליקוי רפואי זה.⁴⁷ זיסמן מונטנר ציין כי חיבורים רבים מסוג זה נכתבו במרחב הערבי בין המאה התשיעית והמאה השלוש עשרה, והוא סבור, כי הרקע לכתיבתם נעוץ במנהג הפוליגמיה של ארצות המזרח. בקרב אנשים עשירים ובעלי מעמד מקובל היה לשאת מספר נשים ועל-פי הדת האסלאמית מחויב המאמין לשמש את נשותיו באופן שווה ומוצדק. נוהג זה החליש את הבעלים, ולעיתים אף גרם לזימה ולהתנהגות מינית לא-ראויה, אשר על כן, היתה במרחב המוסלמי דרישה מוגברת באופן יחסי לחיזוק כוח גברא יותר מאשר מקומות אחרים.⁴⁸ חיבור זה נכתב במקורו עבור השליט, אך המלצותיו היו יפות גם לכלל האוכלוסייה.

בניגוד לספרים הודיים, כגון קמאשוטרה (*Kamasutra*), שניסו לפתור את הבעיה באמצעות חומר אירוטי שאינו עומד באמות מידה של צניעות, ניסו הרמב"ם ואחרים לתרום לפתרון הבעיה בדרך רפואית מובהקת, המבוססת על טיפולים תרופתיים ופסיכולוגיים. כך, למשל, הרמב"ם המליץ על תזונה המבוססת על מאכלים חמים ורטובים (על פי תורת המזגים והליחות),⁴⁹ או מרקחות על בסיס גזר או חלב.⁵⁰

על החיים המיניים - זהו חיבור נוסף העוסק בתחום המין, אך בניגוד לקודמו העוסק בתחום הטיפולי והתרופתי, הוא מציע בעיקרו דרכים והנהגות כיצד למנוע את חולשת האון המיני.⁵¹ גישתו הכללית של הרמב"ם, כפי המשתקף מחיבוריו השונים היא, שסיפוק מיני מאוזן חשוב ומבריא, אך בעילות תכופות לצורכי הנאה ולא לשם הבראת הגוף אינן מומלצות.⁵² לפי השקפתו, שכבת זרע היא מקור האון-הגברי. מכאן, שהמרבה בהוצאת זרע, אף במסגרת נישואים, עלול לסבול מבעיות רפואיות חמורות.⁵³ ברם, דומה, כי

46 סקירה השוואתית קצרה על קונפליקטים מתחום הדת וההלכה באסלאם ובנצרות ראה ע' יעקובוביץ, הרפואה והיהדות, ירושלים תשכ"ו, עמ' 78-79.

47 לא ברור בדיוק עבור איזה שליט נכתב המאמר, ייתכן עבור אלמאלכ אלמצ'פר הראשון (בן איוב), מהעיר חמת שבסוריה, שמלך בין השנים 1186-1191. ראה מונטנר, על חיזוק כח הגברא, מבוא, עמ' 44.

48 ראה במבואו של מונטנר למאמר על חיזוק כוח הגברא, בתוך כתבים רפואיים, ד, עמ' 35.

49 מאמר על חיזוק כוח הגברא, פסקה 4, עמ' 50-52.

50 שם, פסקה 8, עמ' 56-57.

51 במבואו לפירוש לפרקי אבוקראט, עמ' XIII מנה מונטנר את שני חיבוריו של הרמב"ם בעניין הרפואה המינית כחיבור אחד - "על חיי המין וחיזוק כוח הגברא". ייתכן, כי הדבר קשור לכך שהדיון בכוח הגברא הוגדר כמאמר בלבד.

52 ראה הלכות דעות, ג, ב: "לפיכך אינו בועל כל זמן שיתאוה אלא כל עת שידע שהוא צריך להוציא שכבת זרע כמו דרך הרפואה או לקיים את הזרע".

53 על הסכנות הבריאותיות הכרוכות במשגל מופרז כותב הרמב"ם, בהלכות דעות, ד, יט: "שכבת זרע היא כח הגוף והייו ומאור העינים, וכל שתצא ביותר הגוף כלה וכחו כלה וחייו אובדים [...] כל השטוף בבעילה זקנה קופצת עליו, וכחו תשש, ועיניו כהות, וריח רע נודף מפיו ומשחיו, ושער ראשו וגבות

הערכה מחודשת של מפעלו הרפואי של הרמב"ם

הרמב"ם הפליג והרחיק לכת בהשפעות ההרסניות של הוצאת זרע. מהתייחסותיו של הרמב"ם לנושאים הקשורים למין, כמו למשל הטעם למילה, מתקבל רושם ראשוני כי גישתו לתחום זה הייתה במידה מסוימת שמרנית ואולי קצת סגפנית.⁵⁴ ברם, מסתבר, כי מאחורי הדברים עומדת השקפה רעיונית מורכבת יותר ומוצקה. ראשית יש להדגיש, כי הרמב"ם ראה בפרישות וסגפנות קיצוניים מחיי החומר והחברה, כפי שנקטו בה כמה מחסידי ישראל, אקט של ריפוי וחזרה בתשובה זמני, אך התנגד לדפוס זה כדרך חיים ואידיאל קבוע.⁵⁵ לעומת זאת, דגל הרמב"ם בעמדה שאדם צריך לספק את צורכי גופו ההכרחיים, אך לא להפריז בהם.⁵⁶ היצמדות לחומריות והליכה אחר תאוות האדם נתפסה אצל הרמב"ם כדרך המרחיקה אותו מיעודו - עבודת ה'. לטענתו, עניינים של רוח אינם נפסדים והם קיימים באופן תמידי. לעומתם פעולות ואובייקטים הקשורים לחומר נפסדים ונשחקים. חטאי האדם קשורים בעיקר לחומר (אכילה, שתייה ותשמיש המיטה) ואילו מעלותיו משתייכות לעולם השכל והצורה: "האדם וחטאיו כולם נספחים הם לחמרו לא לצורתו, וכל מעלותיו נספחים הם לצורתו [...] אבל אכילתו ושתייתו ותשמישו וחשקו בהן וכן רגזו וכל מידה רעה הנמצאת לו, הרי כל זה שייך לחמרו".⁵⁷ הרמב"ם מונה את התאוות החומריות בין הרעות הגדולות של האדם, ולדעתו, מקורן בהעדף חכמה.⁵⁸ ההליכה אחר החומריות היא מאפיין של בעלי-חיים שאינם מסוגלים לרסן את תאוותם, בעוד שהאדם ניחן במסוגלות למצוא את האיזון הנכון בצרכי הגוף: "ולכן ראוי למי שהעדיף להיות אדם באמת לא בהמה בתבנית אדם ותארו, לשום כל מאורו בהשפלת כל דרישות החומר מאכילה ושתייה ותשמיש וכעס".⁵⁹

נראה שאת יחסו של הרמב"ם לתאוות החומריות, ולכלל העניינים הארציים, יש להבין גם על רקע השלילי לבעלי 'דמיונות', היינו אנשים בעלי דעות והנהגות מוטעות.

עיניו ורסיו עיניו נושרות, ושער זקנו ושחיו ושער רגליו רבה, ושינוי נופלות, והרבה כאבים חוץ מאלו באים עליו. אמרו חכמי הרופאים, אחד מאלף מת בשאר חלאים והאלף מרוב התשמיש".

54 הרמב"ם הציע כי הטעם למצוות מילה הוא 'כדי למעט המשגל'. מוטיב זה חוזר ונשנה בכמה מחיבוריו הדתיים ראה: מורה הנבוכים ג, לה; שם ג, מט; שמונה פרקים, בתוך פירוש המשניות, מהדורת ר"י קאפח, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ט, פ"ד, עמ' שפד; פירוש המשנה לאבות א, ה, שם, עמ' תיא. וראה התייחסותו של טברסקי לסוגיה בספרו, מבוא למשנה תורה (לעיל הערה 1), עמ' 225-226.

55 ראה הלכות דעות, ג, א ובהרחבה את דבריו של "שילת, הקדמות הרמב"ם למשנה, ירושלים תשנ"ו, עמ' רפג-רפו.

56 ראה למשל שמונה פרקים לרמב"ם, פרק ד: "ואמנם פוונה שיהיה האדם טבעי, הולך בדרך האמצעית: יאכל מה שמותר לו לאכול בשיווי, וישתה מה שמותר לו לשתות בשיווי, ויבעל מי שמותר לו לבעול בשיווי, ויניח המדינות בצדק וביושר, לא שישכון במערות ובהרים, ולא שילבש השער והצמר, ולא שיטריח הגוף ויצננהו".

57 מורה הנבוכים ג, ח, מהדורת ר"י קאפח, ירושלים תשל"ז, עמ' רפו [כל ההפניות למורה הנבוכים הם למהדורה זו, אלא אם כן צוין אחרת].

58 מורה הנבוכים ג, יא, עמ' רצב-רצג.

59 מורה הנבוכים, ג, ח, עמ' רפח. על התרחקות מהתאוות ראה גם: מורה הנבוכים ב, כג, מהדורת ירושלים תש"ך, ד"צ ווילנא תרס"ט: "והנה תוכל אם תרצה להפשיט מעליך התאוות ותשליך המנהג ותשען על העיון לבד" (במהדורת ר"י קאפח, עמ' רטו הנוסח שונה).

לתפיסתו, ייעודו העיקרי של האדם הוא עיסוק בעניינים שכליים המקרבים אותו לה', ואילו הפועלים בדרך אחרת מחטיאים את המטרה: "הזירוז תמיד על ההשגות השכליות לא על הדמיונות, כי המחשבה בדמיונות לא תקרא דעה, אלא נקראת העולה על רוחכם. הנה נתבאר כי המטרה אחר ההשגה, ההתיחדות אליו, והפעלת המחשבה השכלית בחשקו תמיד".⁶⁰

ספר הקצרת או ספר המסעדים - חיבור זה העוסק במחלת הקצרת (*Asthma*) נכתב על-ידי הרמב"ם בשנת 1190 עבור השליט שסבל ממנה. הקונספט הרפואי המובע בספר הוא, שניתן לטפל במחלה לא על-ידי תרופות בלבד, אלא גם בדרך מניעה והנהגת בריאות נכונה, היינו על-ידי דיאטה מתאימה ואיזון נפשי.⁶¹ הרמב"ם ממליץ לשליט על סוגי מזון מתאימים, על כמויות מזון ושתייה שאינן מופרזות, וכן נותן הנחיות הנוגעות להרקת הקיבה, שינה, רחצה ותשמיש המטה. ספר הקצרת ראה אור לאחרונה במהדורה מדעית מחודשת של גריט בוס.⁶²

חיבורים רפואיים כלליים - בשנת 1956 פרסם ש"מ שטרן ארבעה מסמכים רפואיים חדשים של הרמב"ם הכתובים בערבית:⁶³

א-ב - קיצורים של שתיים מעבודותיו של גלינוס: 'על המזג' (*On Temperaments*) וכן 'על האיברים הכואבים' (*On Ailing Places*). שטרן שם משווה את המסמך לתרגום היווני המקורי של החיבורים וכן לתרגום הערבי, ומצביע על ההבדלים שביניהם.

ג - קיצור של הרמב"ם לחיבורו של גלינוס 'על המזונות' (*On the Faculties of Food*). קטע זה מתייחס להמלצות רפואיות הנוגעות לאכילת פירות שונים הנזכרים במסמך בשם הערבי: אלכבר (צלף, *Capparis spinosa*); אלגמיז (שיקמים *Ficus sycomorus*); אלתרג (אתרוג, *Citrus medica*); אלבלוט (*Quercus sp.*) ואלשאבלוט (קסטניה, *Castanea sativa*).

ד - חיבור קצר המופנה לנסיך המכיל המלצות בעניינים מיניים. בדומה לחיבורו על החיים המיניים, גם כאן צירף הרמב"ם מתכונים רפואיים מומלצים לטיפול בבעיות אלו, כמו למשל, תערובת המכילה דאר פלפל (פלפל ארוך, *Piper longum*); קרפה (קינמון, *Cinnamomum sp.*); אניסון (כמנון האניס, *Pimpinella anisum*) ובסבאסה (מוסקטית ריחנית, *Myristica fragrans*).

60 מורה הנבוכים, ג, נא, עמ' תה.

61 מונטנר, במבוא לספר הקצרת במהדורת ירושלים ת"ש. במהדורה של ירושלים תשכ"ה הושמט המבוא.

62 Gerrit Bos (ed.), *On Asthma*, Utah 2002.

63 ראה: S. M. Stern, "Ten Autographs by Maimonides: Fragment of Medical Works, Responsa, Letters and Prescriptions", in: *Corpos Codicum Hebraicorum Medii Aevi* (F. Edelmann ed.), Copenhagen 1956, Part 1, Vol. III, pp. 11-21.

הערכה מחודשת של מפעלו הרפואי של הרמב"ם

2. עניינים רפואיים בכתביו הפילוסופיים וההלכתיים של הרמב"ם

לצד חיבוריו הרפואיים הקלאסיים התייחס הרמב"ם לעניינים רפואיים גם במסגרת כתבי הדת והפילוסופיה שחיבר. נושאים רפואיים פזורים ברחבי כתביו בהקשרים שונים, הן במסגרת נושאים תורנים המשיקים לרפואה והן כהמחשות לנושאים פילוסופיים. להלן נציג מספר דוגמאות למגמה זו בשלושה מחיבוריו: 'פירוש המשניות'⁶⁴, 'משנה תורה', ו'מורה הנבוכים'⁶⁵:

עניינים רפואיים בפירוש המשניות

במאמרו "היבטים רפואיים בהקדמות הרמב"ם למשנה", הראה ז' עמר כי הרמב"ם השתמש בחכמת הרפואה ככלי להמחשת דבריו בעניין הנפש הפועלת באדם ודרכי הטיפול בה⁶⁶. כך למשל, הרמב"ם טען כי כשם שהרופאים אמונים על הטיפול במחלות הגוף כך חכמים אמונים לטיפול במחלות הנפש⁶⁷. כשם שמטרת הטיפול הרפואי היא לאזן את הגוף באמצעות תרופות מנוגדות (על-פי תורת המזגים והליחות), כך גם בתורת הנפש יש להשתמש בתכונה מנוגדת כדי לאזן את האדם⁶⁸. בין אופני הטיפול באדם ששקע ב'מרה שחורה' (דיכאון) הוא מציע להרחיב את הנפש על-ידי שמיעת שירים, מוסיקה וטוילים, כפי שכתב בספרי הרפואות⁶⁹.

במסכתות המשנה נידונו שורה של נושאים רפואיים שהעסיקו את התנאים והאמוראים בזיקה לעולמה הדתי של היהדות. במסגרת מפעלו הפרשני של הרמב"ם למשניות הוא עסק, בין היתר, גם בביאורם של מונחי רפואה שנוכרו במשנה. הרמב"ם, שהכיר באופן בלתי אמצעי את עולם הרפואה, תרם מהידע הנרחב שלו לביאור מתודות ריפוי וניתוח⁷⁰, שמות של כלי ריפוי (מגדל של רופאים⁷¹, טני⁷² ועוד), וכן לזיהוי של חומרי מרפא ומרשמים פרמקולוגיים, כגון כוס עיקרין⁷³, זיתוס⁷⁴, רטיה ואספלנית⁷⁵, מלוגמא⁷⁶, ועוד.

64 פירוש המשנה כולל את ההקדמות והפירוש עצמו והשתמשו בכל אחד מחלקים אלה במהדורה אחרת: 'הקדמות הרמב"ם למשנה', מהדורת י' שילת (לעיל הערה 55); 'פירוש המשניות', מהדורת ר"י קאפח (לעיל הע' 54), ירושלים תשכ"ג-תשכ"ז.

65 לעיל הע' 57. לצד הדוגמאות שיוזכרו להלן בכתבים הנזכרים ראה עניינים של רפואה גם במקורות הבאים: ד"צ בנעט, אגרות הרמב"ם, ירושלים תש"ו, דפוס צילום תשמ"ה, עמ' 69; תשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, ג, תשי"ח-תשמ"ו, עמ' 56.

66 עמר, היבטים רפואיים (לעיל הערה 1).

67 שילת, הקדמות הרמב"ם למשנה (לעיל הערה 55), עמ' רלג.

68 שם, עמ' רלו.

69 שם, עמ' רמא.

70 לדוגמא מילה שהיא ניתוח כירורגי לכל דבר. פירוש המשניות, שבת יט, ב.

71 פירוש המשניות, כלים, יב, ג: "דלת מגדל של רופאים טמאה, מפני שהוא נותן עליה אספלנית ותולה בה מספרים".

72 שם: "טני, הוא כלי המחזיק חצי סאה, עושים אותו על הרוב מן הברזל או הנחשת ויש לו מכסה גם הוא של מתכת, משתמשין בכלי זה בעלי הבתים לדברים הנגרים, והרופאים לאספלניות, ואותו המכסה משתמשים בו הרופאים ונעזרים בו בהכנת האספלניות".

73 על אופן הכנת 'כוס עיקרין' לטיפול בצהבת או כמרשם לעיקור כתב הרמב"ם בפירוש המשניות, שבת יד, ג: "וכוס העיקרין, הוא שמקבצים סממנים חלקים שוים וכותשין אותן ושותין אותן ביין, וכשתשתה ממנו הזבה שלשה כוסות תתרפא, ואם ישתה ממנו חולה הירקון באחד מיני היינות שני כוסות

על אף הפער הכרונולוגי שבין תקופת חז"ל לתקופתו של הרמב"ם, מתקבל הרושם, כי האחרון החזיק במסורות קדומות המשקפות את הריאליה הרפואית הקדומה של תקופת המשנה והתלמוד.

2. עניינים רפואיים במשנה תורה

ההיבטים הרפואיים הנזכרים במשנה תורה נידונו בהרחבה בספרו של פרד רוזנר, וכאן נציג אחדים מהם.⁷⁷

הלכות שבת - דיונים אינטנסיביים בהלכות הנוגעות לריפוי חולים או לטיפול ביולדות בשבת נזכרו כבר בספרות חז"ל. התשתית לדיונים היתה הקונפליקט שבין הערך של הצלת חיי אדם לבין העיקרון הדתי של האיסור לחלל את השבת. לא נוכל לגעת במסגרת זו בכל התייחסויותיו של הרמב"ם לסוגיית הריפוי בשבת ונסתפק כאן במספר דוגמאות.

שימוש בסממני מרפא בשבת - במסגרת האיסור להתרפא בשבת באמצעות תרופות משום גזירת חכמים של 'שחיקת סממנים' מונה הרמב"ם רשימה של תרופות או מאכלים המותרים בשבת והאסורים בה (הל' שבת כא, כא-כב):⁷⁸

מתרפא, ונעשה עקר ואינו מוליד עוד, ולפיכך נקרא כוס עיקרין. וירוקה, מחלת הירקון. ואותם הסממנים הם: 'זאג' אסקנדראני ו'חשישה סרור' ו'זעפראן'."

74 זיתוס (פ'קאע) הוא מעין שיכר רפואי שהכיל מיני דגן, ועל כן השימוש בו עורר בעיה הלכתית בפסח. על אופן הכנתו והשימוש בו כחומר מרפא כותב הרמב"ם: "זיתוס, לוקחין מלח וקמח שעורים וגרגרי חריע חלקים שוים ולשין אותן במים, והיו משתמשים בו לרפואה" (פירוש המשניות לרמב"ם, פסחים ג, א). מתכון שונה של זיתוס הובא בתשובות רפואיות, 21, ו, עמ' 151 הכולל גרעיני רימון, סוכר, מסמרי ציפורן ועוד, במסגרת טיפול לחיזוק לאחר המרחץ.

75 רטיה ואספלגית הן מצעי-חבישה לטיפול בפצעים. ככל הנראה, הן התייחדו מסתם תחבושות בכך שהכילו מרכיבים שומניים (חלב, דונג), שסייעו לריכוך הפצעים. ראה פירושו למשנה כלים כח, ג: "כל הרטיות נקראות אספלגית ויש בהן על כל פנים שמן או דונג וחלב וכיוצא בכך, וכאשר טחין אותו על העור או על הבגד מתלכלך ומתקלקל ואינו ראוי לישיב עליו ולא לדבר אחר". על רטיה הטבולה בחומרי אלחוש ראה פרקי משה, כד, 51.

76 בכמה מפירושיו למשנה מבאר הרמב"ם כי מלוגמא הוא מונח המתייחס למאכל לעוס (חיטה, לחם, תאנים) הניתן על פצעים וחבלות. המלוגמא נזכרה בספרות התנאים והאמוראים בהקשרים מגוונים. ראה תוספתא דמאי (ליברמן) א, כה; שם, כלאים (ליברמן) ה, כה; שם, שבת (ליברמן) ה, ה; ירושלמי שביעית פ"ד, ה"ו, לה ע"ב; בבלי, סוכה מ ע"א. בפירושו למשנה בשביעית ח, א מסביר הרמב"ם את מקורו הלשוני של המונח מלוגמא באופן הבא: "מלוגמא, מלה מורכבת מלא לוגמא, ולוגמא שם כל צד מצדדי הפה, ר"ל לעיסת אוכל, לפי שדרך לעוס לעיסה אחת חטים או תאנים או זולתם ושמים על הנפחים והפצעים שבגוף. באופן דומה הוא מבאר בפירושו למשנה כלים כח, ג: "מלוגמא, כל המזורים שעושים מן הקמח וזולתו כגון מה שלועסין מן הלחם והתאנים וכיוצא בהן. ודרך כל מה שנוהגין בו כן שכאשר מתיבש נעקר וישאר הבגד או העור שטחו עליו את המזור הזה יבש כמו שהיה". ממקור זה עולה, כי העיסה הדביקה הושמה על בגד או מטלית עור והונחה על האזור החבול ואם התיבשותה ניתן היה להפריד בין המצע לבין העיסה הטיפולית. נוסף ונציין, כי המלוגמא עוררה בעיה הלכתית בפסח משום שבין רכיביה נכללו מוצרי דגן, האסורים משום חמץ. הלכה למעשה קבע הרמב"ם שהשימוש הרפואי בה מותר, שכן היא נפסדת. ראה הלכות חמץ ומצה ד, יא: "הפת עצמה שעפשה ונפסלה מלאכול הכלב ומלוגמא שנסרחה אינו צריך לבער".

77 ראה: F. Rosner, *Medicine in the Mishneh Tora of Maimonides*, New York 1984

78 ע"פ הנוסח במהד' יד פשוטה, ספר זמנים, א, ירושלים תשנ"ד, עמ' תרטז-תריח. כל זיהויי הצמחים שבגוף ההלכה הם שלי, א"ש.

הערכה מחודשת של מפעלו הרפואי של הרמב"ם

לא יאכל [בשבת - א"ש] דברים שאינן מאכל בריאים כגון אזוביון [=אָזוֹבְיוֹן דגול, *Lavanula stoechas*] ופואה [פואת הצבעים, *Rubia tinctorum*], ולא דברים המשלשלים, כגון לענה⁷⁹ וכיוצא בה; וכן לא ישתה דברים שאין דרך הבריאים לשתותן, כגון מים שבשלו בהן סממנין ועשבים.

אוכל אדם אוכלין ומשקין שדרך הבריאים לאכלן ולשתותן, כגון הכסבר [גד השדה, *Coriandrum sativum*] והכשות [*Cuscuta sp.*] והאיזוב.⁸⁰ אע"פ שהן מרפאין ואכלן כדי להתרפות בהן - מותר, הואיל והן מאכל בריאים. שתה חלתית⁸¹ [*Ferula assa-foetida*] מקודם השבת והרי הוא שותה והולך - מותר לשתותו בשבת במקומות שנהגו הבריאים לשתות החלתית. ושותין זיתום המצרי⁸² בכל מקום.

ההלכה של הרמב"ם יסודה במשנה בשבת (יד, ג) ובסוגיה התלמודית הנלווית לה בבבלי שם (קט ע"ב). השוואת צמחי המרפא הנזכרים בסוגיה לאלה הנזכרים במשנה תורה מלמדת כי הרמב"ם הוסיף גם צמחי מרפא משלו, כדוגמת הלענה (למטרות שלשול הקיבה) והפואה.⁸³

רחיצת התינוק בשבת לאחר הלידה - הנוהג לרחוץ תינוקות מיד לאחר יציאתם לאוויר העולם נזכר במקרא לצד פעולות חיוניות אחרות - כריתת חבל הטבור, מליחת הגוף והחתלה (יחזקאל טז, ד). משמעו של הביטוי "רְחִצְתָּ לְמִשְׁעֵי" הוא רחיצה לשם החלקת בשר התינוק.⁸⁴ מסתבר, שלא היתה זו פעולת ניקוי גרידא של ההפרשות המכסות את גופו, אלא היתה זו פעולה לעידון העור. פעולות יסוד אלה נהגו גם בתקופת חז"ל, וחכמי המשנה והתלמוד דנו בהיבטים הלכתיים שונים הקשורים להן, כגון עיצוב איברי התינוק וחיתוך חבל הטבור בשבת.⁸⁵

79 קשה לדעת במדויק לאיזה צמח התכוון הרמב"ם באומרו: 'לענה'. בזהווי לערך אפסנתין שבביאור שמות הרפואות (מס' 3) הציע מונטנר שהכוונה ל-*Artemisia*. בערכים מס' 63, ו-337 תרגם מונטנר את המונח הערבי קיצום כלענה והצהיר שהכוונה ל-*Artemisia abrotanum* (=לענה שיחנית = *A. arborescens*). ברם, עדיין ייתכן כי המונח העברי לענה מתייחס לצמח אחר. יש חכמים שהשתמשו במונח 'לענה' לכמה צמחים (שטעמם מר). כך, למשל, ר' חיים ויטאל מכנה בשם זה את ה-*Artemisia* ואת הרדוף הנחלים (*Nerium oleander*). ראה י' בוכמן וז' עמר, רפואה מעשית לר' חיים ויטאל, ירושלים תשס"ז, עמ' 158, הערה 71. רקע ספרותי ובוטאני נוסף לזיהוי הלענה בספרות ימי-הביניים ראה ז' עמר, מררים, תל אביב תשס"ח, עמ' 43-45.

80 המונח אזוב עשוי להתייחס לשני מינים: א. אזוב מצוי (*Majorana syriaca*): באנגלית: Wild *Marjoram*; בערבית: צעתר, זעתר. ב. אזוב תרבותי (מיורם; *M. hortensis*): באנגלית: *Marjoram*; בערבית: מרדגוש.

81 על השימוש בחלתית לפי הרמב"ם וסיבת היתר שתייתה, ראה בפירושי יד פשוטה שם.
82 זיתום המצרי הוא הזיתוס הנזכר בנוסח שבפירושי המשנה של הרמב"ם לפסחים, ג, א. על שימושו הרפואי ראה לעיל הע' 74.

83 על שימושיהם הרפואיים של הסוג לענה ופואת הצבעים ברפואה הימי-ביניימית ראה לב, סממני (לעיל הערה 1), עמ' 179-180; 213.

84 ראה רש"י, שבת קט ע"ב ד"ה למשעי: "לטוח ולהחליק בשרו".

85 ראה למשל בבלי, שבת סו ע"ב; שם, קט ע"ב.

בחיבורים אירופאים בימי-הביניים ישנה המלצה לרחוץ את התינוק לאחר הלידה במים פושרים דווקא, כדי לרכך את המפגש עם האוויר הקר שמחוץ לרחם וכדי לנקותו מהשיירים האורגניים שעל גופו.⁸⁶ אך היתה זו המלצה בלבד, ואין בה רמז לחובה רפואית. הרמב"ם דבק בעמדת חכמים, שרחיצת התינוק מיד לאחר הלידה הינה פעולה חיונית לוולד, ואף טען שהיא כרוכה בפיקוח נפש: "ומרחיצין את הולד בשבת ביום שנולד אחר שחותכין את טבורו אפילו בחמין שהוחמו בשבת, ומולחין אותו ומלפפין אותו מפני שסכנה היא לו אם לא יעשו לו כל אלו".⁸⁷ מדברי הרמב"ם משתמע, כי רחיצת התינוק במים חמים הינה דבר נצרך, ולכן אף מותר לחמם מים בשבת לצורך זה.⁸⁸

איסור על הזעה רפואית בשבת - יעילותה הרפואית של ההזעה, במיוחד של זו המתבצעת בבית המרחץ, הייתה ידועה כבר בימי חז"ל.⁸⁹ לצד הקזת דם, טיפול תרופתי, משטר תזונה, לחשים וקמעות, הייתה הזעה מוגברת טיפול יסודי ברפואה של ימי-הביניים,⁹⁰ והרמב"ם המליץ עליה לבריאים ולחולים במסגרת רחצה במרחצאות חמים.⁹¹

הרמב"ם הבין שפעולות ה'התעמלות' ו'הירידה לקורדימה' שנזכרו במשנה בשבת (כב, ו) ובסוגיה בבבלי (שם, קמז ע"ב) משמען שפשוף הגוף (עיסוי) ושהייה בכוץ, ושפעולות אלה אסורות בשבת משום שהן גורמות להזעה רפואית.⁹² בהלכות שבת הוא כותב: "ואין מתעמלין בשבת, אי זה הוא מתעמל זה שדורסים על גופו בכח עד שייגע ויזיע או שיהלך עד שייגע ויזיע, שאסור ליגע את עצמו כדי שיזיע בשבת מפני שהיא רפואה. וכן אסור לעמוד בקרקע דימוסית שבארץ-ישראל מפני שמעמלת ומרפאה".⁹³

86 ש' שחר, ילדות בימי-הביניים, תל אביב תש"ן, עמ' 68.

87 משנה תורה, הלכות שבת ב, יד.

88 והשווה לדבריו של הרד"ק בפירושו ליחזקאל טז, ד, המדגיש כי הכוונה לרחיצת התינוק במים חמים משום תועלתם לעידון בשרו: "למשעי - פירושו להחליק הבשר כי הרחיצה במים חמין מחליקה הבשר ומעדנה [!] אותו".

89 על כך אנו למדים מהנאמר באבות דרבי נתן, נוסחא א, פרק מא: "שלוש זיעות הן יפות לגוף: זיעת חולה, זיעת מרחץ, זיעת מלאכה. זיעת חולי - מרפא. זיעת מרחץ - אין לך כיוצא בו". על יחסם של חז"ל לזיעה ראה פרויס (לעיל הערה 30), עמ' 536-537.

90 על המרחץ כתרופה ועל תועלתו לשמירת הבריאות ראה י' בוכמן, הפרקטיקה הרפואית של הרב והמרפא ר' חיים ויטאל, קורות, יז (תשס"ד), עמ' יד.

91 אך הוא טען כי שהייה בהם עד כדי הזעה אינה בריאה: "המרחץ [צריכים] מאוד להנהגת הבריאות וברפואת החוליים. והרופאים ינהגו המרחץ בעת החולי לפי השתנות החוליים, ולפי הזמנים ולפי השתנות השנים [...] כבר אמרו שראוי ליכנס בו בכל עשרה ימים. וזכרו הרופאים, כי תמידות הכנס במרחץ בכל יום מעפשת הליחות. וזה מאמר אמיתי למי שיאריך במרחץ עד שיזיל זיעתו". ראה הנהגת הבריאות, עמ' 76, פסקה 11.

92 והשווה לפירושו של רש"י במשנה שם ד"ה ולא מתגררין שהתעמלות וגירוד הגוף במגדרת אסורות בשבת מצד מצד עוברין דחול.

93 הלכות שבת כא, כת. וכך פירש גם בפירושו למשנה שבת כב, ו.

הערכה מחודשת של מפעלו הרפואי של הרמב"ם

ענייני רפואה במורה הנבוכים

הרמב"ם שילב בספרו הפילוסופי מורה הנבוכים הסברים ורעיונות רפואיים במספר הקשרים, כמו למשל, לגבי טעמי מצוות ואיסורים שיש להם זיקה למזונו של האדם.⁹⁴ בעניין ההיתר שהעניקה התורה לשחוט בעלי-חיים ולצערם כדי לאוכלם טען הרמב"ם כי ההיתר נעוץ בעובדה שתזונה אנושית מאוזנת חייבת להיות מגוונת ולכלול חומרי מזון מעולם החי (חלבונים מן החי) ומהצומח (שמנים וכדומה): "אבל הצווי בשחיטת החי הוא הכרחי, לפני שהמזון הטבעי לאדם אינו אלא מן הזרעונים הצומחים מן האדמה ומבשר בעלי-חיים, והמשובח בבשר הוא אשר הותר לנו אכילתו".⁹⁵

הרמב"ם סבור כי היסוד לכמה מאיסורי אכילה של התורה הוא בדאגה לבריאות האדם.⁹⁶ לפי השקפתו, איסור אכילת דם ובשר נבילות קשור לטיבם התזונתי הירוד העלול להשפיע לרעה על גוף האדם: "הדם והנבלה קשים לעיכול ותזונתן רעה, וידוע כי הטריפה תחלת נבילה היא".⁹⁷ וכך גם לגבי איסור אכילת חֶלֶב: "וכן חלבי הקרבים משביעים ומקלקלים את העיכול, ומולידים דם קר דביק, והשריפה יותר עדיפה להם".⁹⁸ את השקפתו הבריאותית-היגיינית ביטא הרמב"ם בהרחבה בהתייחסו לאיסור אכילת חזיר. לטענתו, החוק המקראי אסר אכילת חזיר מטעמים רפואיים, שכן החזיר הוא בעל-חיים השוכן במקומות מטונפים, וגם הוא ניזון מדברים מאוסים העלולים לגרום למחלות:

כל מה שאסרתו התורה עלינו מן המאכלות, כולן תזונתן גרועה, ואין במה שנאסר עלינו מה שיש לחשוב שאין בו נזק זולת החזיר והחֶלֶב, ואין הדבר כן, כי

94 לדיון כללי בסוגיית טעמי המצוות ראה י' היינמן, טעמי המצוות בספרות ישראל, ירושלים א-ב, ירושלים תשי"ד-תשט"ז. על טעמי המצוות במשנת הרמב"ם ראה למשל: טברסקי, מבוא למשנה תורה (לעיל הערה 1), עמ' 281 ואילך. ביבליוגרפיה רחבת היקף העוסקת בטעמי המצוות במשנת הרמב"ם פירסם י"י דינסטאג בקובץ דעת הרמב"ם (ראה לעיל הערה 3), עמ' 761-775.

95 מורה הנבוכים, ג, מח, עמ' שצב.

96 על גישת הרמב"ם לסיבות הרפואיות של איסורי מאכלות ראו בהרחבה, י' לוינגר, "המאכלות האסורות וטעמיהם לפי הרמב"ם", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב, חוברת ד (תשמ"ג), עמ' 515-528. הנ"ל, בספרו הרמב"ם כפילוסוף וכפוסק, ירושלים תש"ן, עמ' 112-124.

ביטוי אחר להשקפה, שאיסורי התורה בעניין אכילת בעלי-חיים או מוצריהם נובעים מסיבות רפואיות, מצויה בכתביהם של חכמים נוספים בימי-הביניים, כמו למשל ר' משה בן נחמן (ספרד וארץ-ישראל המאה ה'ג'). בפירושו לתורה מציין הרמב"ן, כי לפי ספרי רפואה בימיו חֶלֶב חזיר נחשב למזון שאינו בריא, הגורם לצרעת: "וראיית בקצת ספרי הנסיונות, שחלב החזיר אם ינק היונק ממנו יהיה אותו הנער מצורע, וזה לאות שיש בכולם [במאכלות האסורות - אא"ש] סגולות רעות מאד" (פירוש הרמב"ן לתורה, ויקרא יא, יג. בסוגיית טעמי המצוות במשנת הרמב"ן ראה: י' אונא, "טעמי המצוות להרמב"ן", סיני, ה (ת"ש), עמ' רנה-רסג (=ר') משה בן נחמן (הרמב"ן), חייו ופעולתו, ירושלים תשי"ד, עמ' 42-54).

97 מורה הנבוכים, ג, מח, עמ' שצב. והשווה לוינגר, הרמב"ם כפילוסוף (לעיל הערה 96), עמ' 121, שמשמעות העיכול הרע של בעל חיים שמת היא שבשרו מתעכל לאט יותר מאשר בעל חיים שחוט, והוא משער שהרמב"ם, כמו גם רופאים אחרים בימי-הביניים הגיעו למסקנה זו מתוך הניסיון שבשר שאינו טרי הוא בדרך כלל, פחות היגייני ואת חוליי המעיים שנגרמו מאכילתו פירשו כתוצאה מעיכול איטי.

98 מורה הנבוכים, ג, מח, עמ' שצב.

החזיר לח יותר על המידה ורבים בו העודפים, ויותר מכן מאסתו התורה מחמת רבוי טנופו ושהוא ניזון מטנופים, וכבר ידעת הקפדת התורה על ראיית הלכלוכים אפילו במדבר במחנה, כל שכן בתוך הערים. ואלו היינו מגדלים חזירים למזון, היו נעשים השווקים ואף הבתים מטנופים יותר מבית הכסא, כמו שאתה רואה בארצות ה"פראנג" [אירופה. אא"ש] עתה. וכבר ידעת אמרם ז"ל פי חזיר כצואה עוברת דמי.⁹⁹

ברם, מאידך גיסא, הביא הרמב"ם בשם גלינוס, שבשר חזיר הוא ה"מעולה בבשר בעלי החיים ההולכים"¹⁰⁰. ומעניין כי גישות מאין אלה על איכותו המשובחת של החזיר הובאו בכתביהם של מלומדים מוסלמים אחדים בימי-הביניים, כגון זכריא אבן מחמד אלקזויני (נפטר ב-1283) ודאוד אלאנטאכי (נפטר ב-1599), כפי שכבר עמד על כך ירון סרי.¹⁰¹

הרמב"ם מביא מדברי גלינוס המשבח את החזיר, ללא הסתייגות כלשהי, כפי שנהג במקומות אחרים כשלא הסכים עימו, וכבר השתומם על כך ר"י קאפח בהערותיו למורה הנבוכים.¹⁰² יעקב לוינגר ניסה לתרץ תמיהה זו באופן הבא: הרמב"ם שלל את בשר החזיר כמזון ושיבח אותו כתרופה.¹⁰³ ברם, תמוה הוא שדבר שנשלל משום טינפו היה תרופה.

הרמב"ם במורה הנבוכים מרצה על בריאות האדם גם במסגרת הדיון במהות הפעולות שמבצע האדם ובתכליתן. לטענתו ישנן פעולות שערכן משתנה לפי תכלית העושה אותן, כמו למשל פעולות רשות, כגון משחקים והתעמלות. אם האדם משחק להנאתו כדי להעביר את זמנו זוהי מידה מגונה, ברם, כאשר האדם משחק למטרות בריאות יש בכך תועלת: "והנה העושה מעשה התעמלות ומטרתו בהם הבריאות, כגון המשחק בכדור וההיאבקות ועמול הידים ועצירת הנשמה [...] יהיו אצל אנשים סכלים מעשה שחוק ואצל החכמים אינן שחוק"¹⁰⁴. לפי הרמב"ם ההתעמלות מועילה לחילוף החומרים בגוף ומועילה לאיזון נכון ביניהם, כמו למשל לעורר את פעילות המעיים ולהוצאת הפסולת מהגוף. מכאן מסיק י' ליבוביץ כי הרמב"ם השתמש במילה "התעמלות" במובן המודרני שלה, היינו הפעלת הגוף כדי לגרום לתמורות פיסיולוגיות מבריאיות.¹⁰⁵

99 מורה הנבוכים, שם.

100 פרקי משה, כ, 19.

101 זכריא אבן מחמד אלקזויני, כתאב עג'איב אל מח'לוקאת וע'ראיב אלמוג'דאת, מצרים (ללא תאריך הוצאה), עמ' 337; דאוד אלאנטאכי, תד'כרה אולי אלאלבאב ואלג'אמע ללעג'אב, מצרים (ללא תאריך הוצאה), עמ' 132. וביתר הרחבה ודיון אצל י' סרי, "ואת החזיר", בתוך: ל' מוסקוביץ (עורך), מפרות האילן, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן וירושלים 2005, עמ' 359-362.

102 ראה מורה הנבוכים, ג, מח, עמ' שצב, הערה 6.

103 לוינגר, המאכלות האסורות (לעיל הערה 96), עמ' 515, 528.

104 מורה הנבוכים, ח"ג, פכ"ה, מהדורת ר"י קאפח, עמ' שלב.

105 על יחסו של הרמב"ם להתעמלות ראה: י' ליבוביץ "הרמב"ם על ההתעמלות", בתוך: ספר זכרון לפרופ' זיסמן מונטנר (י' ליבוביץ עורך), ירושלים תשמ"ג, עמ' כד-כו.

הערכה מחודשת של מפעלו הרפואי של הרמב"ם

4. מקורותיו הרפואיים של הרמב"ם

הרמב"ם שאב את הידיעות, ההשקפות, ומתודות הטיפול שלו משני מקורות עיקריים: מכתביהם של הרופאים בתקופה הקלאסית ומרופאי דורו. אשר על כן, יש מקום לדון עד כמה הוא חידש בענייני רפואה ועל כך נעמוד בפרק הדיון. להלן נתעכב על ההשפעות עליו משני מקורות אלו:¹⁰⁶

הרפואה היוונית-רומית - התשתית לרפואה בימי-הביניים הונחה על-ידי הרופאים הקלאסיים, ועל-פי עקרונות אלה, עליהם נעמוד בסמוך, פעלו הרמב"ם והרופאים הימיביניים עד למאה הי"ח. הרמב"ם הסתמך בחיבוריו הרפואיים בעיקר על שלושת החכמים היוונים-רומיים החשובים: היפוקרטס, אריסטו וגלינוס:

(א) היפוקרטס - כאמור לעיל, הרמב"ם העריך ביותר את חכמת הרפואה של החכם היווני היפוקרטס, בן המאה החמישית לפנה"ס, שכתביו נחשבו בקרב הרופאים במשך דורות רבים כחיבורי יסוד ומורי דרך ברפואה. אשר על כן הוא ציטט אותו בהקשרים שונים,¹⁰⁷ ואף חיבר את הספר 'פרקי אבוקראט' כפירוש לספרו.¹⁰⁸

(ב) אריסטו (322-384 לפנה"ס) - בתחום הפילוסופיה הושפע הרמב"ם רבות מאריסטו. הרמב"ם הזכיר את אריסטו גם בהקשרים רפואיים, כגון יחסו לטיפול מוטעה של רופאים.¹⁰⁹ הרמב"ם התייחס לחלקים ביצירתו של אריסטו שרופאים אחרים התעלמו מהם. בספרו 'פרקי משה' הוא מציין כי בספרו על בעלי-חיים (*Liber Animalium*) חיבר אריסטו פרק רב-ערך הנוגע לרפואות, בו הוא מציין כי לעיתים תינוקות לוקים במחלה הנקראת כויצה (*Convulsiones, Spasmi*) שהטיפול בה הוא יניקה של חלב שמן מאוד.

(ג) רופא קלאסי חשוב אחר עליו נסמך הרמב"ם והרבה להזכירו הוא קלודיוס גלינוס יליד פרגמון שבאסיה הקטנה, שחי ופעל במאה השנייה לספירה (131-199). גלינוס התמחה בשימוש ברפואות צמחיות, והוא נחשב לרופא רב-השפעה על עולם הרפואה במשך מאות שנים, גם בקרב הרופאים הערבים בימי-הביניים.¹¹⁰ בין הדוגמאות לאזכורי גלינוס בחיבורי הרמב"ם הם: נטילת "תריאק" במסגרת טיפול רפואי שיגרתי;¹¹¹ תועלת המרחץ למספר מחלות;¹¹² אופן נטילת תרופות מסוימות;¹¹³ הנהגות בסמיכות לאכילה,¹¹⁴ השפעת

106 על אזכורים מתורתם של רופאים נוספים בתקופה הקלאסית ראה: אסקלפיוס (פרקי משה, כא, 33); אסקליפיאדס (שם, טו, 63).

107 ראה למשל פרקי משה, 6, 94 בעניין שיתוק קשה והשפעתו על הבראת האדם; גישתו לטבע כמרפא חולים גם בלא התערבות רפואית. ראה: הנהגת הבריאות ב, 3.

108 על הטעמים לכתובת הביאור לספר ראה לעיל.

109 הנהגת הבריאות ב, 4.

110 על השפעתו של גלינוס על רפואת הרמב"ם ראה פגל, כתביו הרפואיים, עמ' 5-2. רקע לעיקרי תורתו של גלינוס ראה, ד' פלביץ וי' יניב, צמחי המרפא של ארץ-ישראל, א-ב, תל אביב תשנ"א, עמ' 11; פנלופי, צמחי מרפא, תל אביב 1997, עמ' 11.

111 פרקי משה, יז, 41.

112 פרקי משה, יט, 26.

המאכלים על בריאות האדם,¹¹⁵ אופני חקינה של הקיבה,¹¹⁶ ועוד. על אף הערכתו של הרמב"ם לגלינוס, את פרק עשרים וחמישה בספרו 'פרקי משה', הקרוי "מלחמת קודש בגלינוס", הקדיש הרמב"ם לספיקות שנתעוררו לו בדבריו. כפי שציין זיסמן מונטנר זהו פולמוס נגד דעותיו של גלינוס, שנחשבו כולן כחוק ולא יעבור במשך כל תקופת ימי-הביניים, והיתה בכך העזה אמיצה לצאת בביקורת חריפה נגד סמכות חשובה כל כך באותה תקופה.¹¹⁷

הרפואה הימיביניימית - הרמב"ם לא הסתפק בלימוד של כתבי רפואה עתיקים, אלא גם התעדכן בספרי הרופאים שחיו בדורות הסמוכים לתקופתו. בין הרופאים הבולטים שהרמב"ם הביא מתורתם הרפואית הם:¹¹⁸ (א) הרופא הירושלמי הנוצרי אבו עבדאללה מוחמד בן אחמד בן סעיד אלתימימי (נפטר ב- 985 לערך) - אלתימימי שירת את מושל העיר רמלה, חסן בן עֶפְיִדְאֵלְלָה אבן טַ'רְגִ'ג', וכן את הוזיר הפאטימי אבן פֶּלֶס במצרים.¹¹⁹ הרמב"ם ציטט מספרו "כתאב אל מרשד" (=ספר המדריך)¹²⁰ של אלתימימי, כגון ההמלצה על 'משקה המלכים' לחיזוק אנשים חלולים;¹²¹ שימוש בסגולות;¹²² תרופות לטיפול במחלות עיניים;¹²³ טיפול בבקע (Hernia),¹²⁴ מתכון של תרופה משלשלת¹²⁵ ועוד.

(ב) אבו בכר מוחמד אבן זכריה, המוכר בשם אלראזי (865-925), היה רופא מוסלמי פרסי בעל שם שרכש את השכלתו בבגדאד. כחמשים ושש יצירות שכתב עוסקות ברפואה, ביניהן המסה (*Liber de pestilentia*) העוסקת באבעבועות שחורות ואבעבועות רוח.¹²⁶ הרמב"ם

- 113 פרקי משה, כד, 59.
 114 הנהגת הבריאות, א, 3.
 115 ברפואת הטחורים, א, 3.
 116 ספר הקצרת, ט, 6, 8, 11.
 117 על פולמוס זה נגד גלינוס ראה במבוא לפרקי משה, עמ' VIII-X.
 118 על אזכורים מתורתם הרפואית של רופאים נוספים בתקופת ימי-הביניים ראה: חוניין אבן אסחאק (פרקי משה כד 44); אבן וואפד (שם, כא, 67); עלי בן רדואן (שם, כד, 14; כה, 1).
 119 על אלתימימי, חייו ופעילותו הרפואית ראה: ז' עמר וי' סרי, ארץ-ישראל וסוריה על פי תיאורו של אלתימימי, רמת גן תשס"ד, עמ' 13 - 19.
 120 כתאב אל מרשד אלא גואהיר אל אגדייה וקווה אל מופרדאת מן אל אדווייה, כ"י פריס, הספרייה לאומית מס' 2870 (ספר מדריך לעיקרי המזונות וכוח הרפואות הנפרדות).
 121 פרקי משה, כא, 96.
 122 פרקי משה, כב, 57-70.
 123 פרקי משה, ט, 30.
 124 פרקי משה, ט, 123.
 125 פרקי משה, יג, 52.
 126 על עיסוקו של אלראזי בתחום הפרמקולוגיה ראה: S. Hamarneh, "Medical Plants, Therapy and Ecology in Al-Ghazzi's Book an Agriculture", *Studies in History of Medicine* 2 (1978), pp. 223-263.

הערכה מחודשת של מפעלו הרפואי של הרמב"ם

הזכיר את ארזאי בדיון על עקרונות הטיפול הרפואי הנכון;¹²⁷ כשהביא תרופות פשוטות ומורכבות שהציע לטיפול בטחורים;¹²⁸ וכן במסגרת הטיפול התרופתי שהציע לשליט אלפאצ'ל.¹²⁹

(ג) אבו נצר אלפאראבי (870-950) - פילוסוף ערבי, מהוגי הדעות הערביים המעמיקים, נולד בפראב (Farab) שבקזחסטאן. אלפאראבי מכונה גם משנה לאריסטו וחיבוריו פורשו על-ידי אבן סינא. הרמב"ם משבח אותו בהרבה מקומות ומעריך את שיטתו הפילוסופית.¹³⁰ בענייני רפואה הזכירו הרמב"ם למשל בקשר למקצועיות הרופא, ופעולותיו להבראת החולה,¹³¹ וכן בקשר להשקפתו על השפעת האקלים על שכלו של האדם ויופיו.¹³²

(ד) אבו עלי אלחוסייין אבן עבדאללה אבן סינא (בוכרה, 980-1037) - נחשב כאחד מעמודי התווך של הרפואה הערבית הימיביניימית. יצירת המופת שלו, 'אלקאנון פי אלטב' ('חוקת הרפואה'), שימשה כספר לימוד רפואה בעולם המערבי במשך מאות שנים.¹³³ מתורתו הרפואית הזכיר הרמב"ם, בין היתר, תרופות לחיזוק האון המיני;¹³⁴ הרכבות רפואיות לטיפול בטחורים;¹³⁵ ומרקחת לטיפול בהתקפי הדיכאון שפקדו את השליט אלפאצ'ל.¹³⁶

(ה) אבו מרואן אבן זהר - (נולד בסביליה, נפטר ב-1162). הרמב"ם מזכיר תרופות שהציע אבן זהר לריכוך הקיבה ולמניעת עצירות;¹³⁷ סוגי מזונות המועילים בדרך הסגולה;¹³⁸ מרקחת לטיפול בבעיות מיניות (מיעוט הזרע הגברי והתאוה המינית);¹³⁹ מרקחת לטיפול בטחורים;¹⁴⁰ השימוש הנכון ברפואות משלשלות,¹⁴¹ ועוד.

- 127 הנהגת הבריאות, ב, 4, ד, 6.
- 128 ברפואת הטחורים, ד, 5, 7.
- 129 תשובות רפואיות, 19, ב, עמ' 145.
- 130 V. Berman, "Maimonides, the disciple of אלפאראבי ראה: על יחסו האוהד של הרמב"ם לאלפאראבי ראה: *Alfarabi*", *Israel oriental Studies*, 4 (1974), pp. 154-178.
- 131 הנהגת הבריאות, ד, 4; פירוש לפרקי אבוקראט, מאמר ראשון, עמ' 8.
- 132 פרקי משה, כה, 58.
- 133 על אבן סינא ותורמתו לעולם הרוקחות של ימי-הביניים ראה: T. Siddidi, "Ibn Sina on Materia Medica", *Studies on History of Medicine* 5 (1981), pp. 237-277 (43), עמ' 145-146.
- 134 על חיזוק כח הגברא, א, 6, 7.
- 135 ברפואת הטחורים, ו, 8-9.
- 136 תשובות רפואיות, 19, ג, עמ' 145.
- 137 ראה הנהגת הבריאות, ג, 2-6.
- 138 פרקי משה, כ, 67.
- 139 על חיזוק כח הגברא, א, 8.
- 140 ברפואת הטחורים, ו, 7.
- 141 פרקי משה, יג, 44.

ג. מבחר סוגיות רפואיות

1. יחסו של הרמב"ם לריפוי ולרפואה

הרמב"ם ראה בחוכמת הרפואה מקצוע חשוב בעל תועלת מרובה, ובהזדמנויות שונות הגן נמרצות על העוסקים במלאכה זו ודחה בתוקף את שולליה מטעמי דת. על יחסו למלאכת הריפוי אנו למדים למשל מתוך פירושו למשנה בפסחים ד, י העוסקת במעשהו של חזקיה שגנז את ספרי הרפואות שחיבר שלמה המלך:¹⁴²

שמעתי וגם פירשו לי ששלמה חבר ספר רפואות שאם חלה אדם באיזו מחלה שהיא פנה אליו ועשה כמו שהוא אומר ומתפא, וראה חזקיה שלא היו בני אדם בוטחים בה' במחלותיהם אלא על ספר הרפואות, עמד וגנזו. ומלבד אפסות דבר זה ומה שיש בו מן ההזיות, הנה ייחסו לחזקיה ולסיעתו שהודו לו סכלות שאין ליחס דוגמתה אלא לגרועים שבהמון. ולפי דמיונם המשובש והמטופש אם רעב אדם ופנה אל הלחם ואכלו שמתפא מאותו הצער הגדול בלי ספק, האם נאמר שהסיר בטחונו מה', והוי שוטים יאמר להם, כי כמו שאני מודה לה' בעת האוכל שהמציא לי דבר להסיר רעבוני ולהחיותני ולקיימני, כך נודה לו על שהמציא רפואה המרפאה את מחלתי כשאתמש בה. ולא הייתי צריך לסתור פירושו זה הגרוע לולי פרסומו.

הרמב"ם יוצא חוצץ נגד ההשקפה, שריפוי חולים מחוליים גורם למיעוט בטחון בה' משום שהחולה יפנה אל רופאים בני אדם ויזנח את האמונה בה'. לטענתו, ההיפך הוא הנכון - עצם ההכרה בעובדה, כי הקב"ה העניק תרופה למכתו תביא לכך שהחולה יודה לו על שהצילו.¹⁴³ בהתייחס להתבטאות זו של הרמב"ם טען יצחק טברסקי כי, ככל הנראה, רווחה השקפה משובשת זו בקרב המוני העם, ומסתבר, כי היה חשוב לרמב"ם להלחם בדעות מוטעות בדת ההמון.¹⁴⁴ חשוב לציין, כי החשש שרפואה תגרום לפגם באמונה הועלה אף

142 על יחסו של הרמב"ם למלאכת הרפואה כחובה וכמצווה גמורה ראה בפירושו המשניות לנדרים ד, ד: "מפני שהיא מצווה, כלומר שחייב הרופא מן הדין לרפאות חולי ישראל. והרי הוא בכלל אמרם בפירוש הכתוב 'והשבתו לו' - לרבות את גופו. שאם ראהו אובד ויכול להצילו, הרי זה מצילו בגופו או בממונו או בידיעתו". כך הוא גם מכריע להלכה במשנה תורה, הלכות נדרים ו, ח: "מותר לרפאותו בידו, שזו מצוה היא". על ספר הרפואות שחיבר שלמה ראה לדוגמא את דבריו של הרמב"ם בהקדמתו לתורה, מהדורת תורת חיים, ירושלים תשס"ב, ח"א, עמ' יז-יח, שלטענתו את חוכמת הטבע והרפואה למד שלמה מהתורה. וראה גם את דבריו של הרד"ק למלכים א ה, יב: "רבים ספרים אבדו לישראל בגלותם וכן מה שחבר [שלמה. הוספה שלי אא"ש] בחכמת הטבע כמו שאומר וידבר על העצים שהודיע טבע' ורפואתם". ובהרחבה: D. J. Halperin, "The Book of Remedies, The Canonization of the Solomonic Writings and the Riddle of Pseudo-Eusebius", *J.Q.R.*, 72 (1982), pp. 269-292; ג' ששון, "בעקבות המסורת על שלמה המגיקן בספרות חז"ל", *JSIJ*, 6 (2007), עמ' 37-53. על יחסו של הרמב"ם לספר הרפואות ולרפואה בכלל ראה גם: ד' סינקלר, "מעמדה של הרפואה וטיפול רפואי נגד רצונו של החולה", שנתון המשפט העברי יח-יט (תשנ"ב-תשנ"ד), עמ' 276-279.

143 במרוצת הדורות נתעוררו ספיקות תיאולוגיים שונים באשר לריפוי חולים, כמו למשל הטענה כי ריפוי חולים היא התערבות אנושית בגזירותיו של הקב"ה. הסוגיה של יחס ההלכה היהודית לריפוי ולרפואה רחבה מאוד והיא כוללת שיטות והסברים שונים, במיוחד לגבי היתר הריפוי. סקירה כללית בעניין זה ראה א' שטינברג, אנציקלופדיה הלכתית-רפואית. ירושלים, תשמ"ח-תשנ"ט, ו, עמ' 184-194.

144 טברסקי, מבוא למשנה תורה (לעיל הערה 1), עמ' 361-357 ובמיוחד עמ' 361 הערה 320.

הערכה מחודשת של מפעלו הרפואי של הרמב"ם

על ידי חכמים יהודיים ברי סמכא כמו למשל הרשב"א תלמידו של הרמב"ן, התוקף את גישתו של הרמב"ם בעניין.¹⁴⁵

בעוד שהרמב"ם שיבח את העיסוק במלאכת הרפואה וראה בה כאמור מקצוע לכתחילה, דומה כי הרמב"ן הדגיש בחיבוריו דווקא מספר נקודות בעייתיות הקשורות לעיסוק הרפואי. כך למשל, הוא ציין את העובדה שהרפואה מוגבלת, שהרי הרופא עלול לפגוע בחולה ולהמיתו במהלך הטיפול, ומשום כך, התירה התורה את הריפוי.¹⁴⁶ זאת ועוד, הרשות והמצווה לרפא הם דווקא אנשים בעלי חסרון ביראת שמים, בעוד שאנשים צדיקים אין להם עניין ברפואה, כמו שבזמן הנבואה הצדיקים היו דורשים נביאים ולא ברופאים. יוצא אפוא, כי יש רשות לרופא לרפא, אבל אין רשות ברורה לחולה להתרפא, אם הוא צדיק.¹⁴⁷

כפי שהזכרנו לעיל, הרמב"ם עסק בתחילה בתורה בלבד ובחכמת הרפואה באופן שולי, ורק כשנצטרך לפרנסתו הפך לרופא במשרה מלאה. אף שראה בתורה את החוכמה הגדולה והחשובה ביותר, העריך מאוד את מלאכת הרפואה, וראה בה אמצעי לעבודת ה' וידיעתו. בהקדמתו למסכת אבות הוא מונה את הרפואה בשורה אחת עם מלאכות אחרות לעניין הפוטנציאל הטמון בנפש האדם המסוגל להבחין, להתבונן ולקנות חכמה, ובין היתר לעסוק במלאכות הדורשות מיומנות מקצועית (תכנון, פיתוח): "והחלק השכלי - הוא הכח הנמצא לאדם, אשר ישכיל בו [...] והמלאכה, הוא הכח אשר בו נלמד המלאכות, כמו הנגרות, ועבודת האדמה, והרפואה והספנות".¹⁴⁸ בהמשך הדברים מזהה הרמב"ם מעלה מיוחדת דווקא לרפואה: "ועל זה ההיקש יהיה למלאכת הרפואה מבוא גדול מאד במעלות ובידיעת ה' ובהשיג ההצלחה האמיתית, ויהיו למודה ודרישתה עבודה מן העבודות הגדולות, ולא תהיה אז כאריגה וכנגרות לפי שבה נשער פעולותינו, ויהיו פעולותינו פעולות אנושיות, מביאות אל המעלות והאמיתות. כי האדם, אם יגש לאכול מאכל תאוה, ערב לחך, טוב הריח, והוא מזיק ומפסיד, ואפשר שיהיה סיבה למחלה מסוכנת או למיתת פתאום - הנה זה והבהמה שוים. ואין זה פועל האדם מאשר הוא אדם, ואמנם הוא פועל האדם מאשר הוא

145 ראה את דבריו בשו"ת הרשב"א, ח"א, סימן תיח: "וגם כי יש בה בהתרפאות מחכמי בני האדם קצת מבוא להסרת הבטחון מהא-להים, כמו שנתפש מלך ישראל בזה הענין (דברי הימים ב טז, יב): 'וגם בחליו לא דרש את ה' כי (אם) ברופאים'. ולזאת הסבה שובח חזקיה מאנשי דורו כשגנו ספר רפואות לחולשת אמונות אותו הדור, עם רוב הספר ההוא באותה חכמה, ואמתתו, וקלות השגת התועלת ממנו, עד שהיה מביא להסרת בטחונם. ואם תהיה התשובה, כי באלו תכונות תתחזק אמונת האל בלבבות ולא נחוש להסרת הבטחון עם הצורך הגדול להתרפאות הגופות אשר הוא הכרחי לנו. הנה לא נמלט בשום פנים מהמשיך התשובה הזאת בעצמה בכל הענינים שנרצה. והוא, שכבר נתפרסמו אמונות התורה האמתיות בחרוש העולם והשגחה והגמול והתחזוק בהם הלבבות, ואין ראוי שנחוש על שום אדם שיפקפק עליהם בעבור החכמות עם הצורך גם כן להשיג מתועלת החכמה התרפאות נפשיותינו. כי איך תהיה רפואת הגופות עלינו יותר חביבה מרפואת הנפשות?"

146 תורת האדם לרמב"ן, מהדורת זכרון יעקב, ישראל תשנ"ד, שער המיחוש - ענין הסכנה, סעיף ו.

147 ראה פירוש הרמב"ן לויקרא כו, יא: "הדורש השם נביאי לא ידרוש ברופאים. ומה חלק לרופאים בבית עושי רצון השם, אחר שהבטיח וברך את לחמך ואת מימין והסירתי מחלה מקרבך, והרופאים אין מעשיהם רק על המאכל והמשקה להזהיר ממנו ולצוות עליו" וכו'. על תולדות חייו של הרמב"ן ועיסוקו הרפואי ראה: ד' מרגלית, "הרמב"ן כרופא", קורות, א (תשי"ז), עמ' 303-315; ' שחר, "חותמו של הרמב"ן", בתוך: ב"ז קידר (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל"ט, עמ' 137-147.

148 הקדמות הרמב"ם למשנה (לעיל הערה 55), עמ' רל.

בעל חיים, 'נמשל כבהמות נדמו' (תהלים מט, יג ושם פסוק כא). ואמנם יהיה פועל אנושי אם יקח המועיל בלבד, ופעמים שיניח היותר ערב ויאכל היותר נמאס, לפי בקשת המועיל. וזה הוא פועל לפי הדעת, ובזה ייבדל האדם בפעולותיו מזולתו. וכן אם יבעל כל אימת שיתאוה, מבלי שישגיח בנוזק ובתועלת - הנה זה הפועל לו מאשר הוא בעל חיים, לא מאשר הוא אדם¹⁴⁹ הרמב"ם קובע, אפוא, כי הרפואה נחשבת "כמבוא גדול מאוד במעלות ובידיעת ה'", לא רק מצד התועלת שבה כמצילה חי אדם. הרפואה מביאה לשלמות האדם, שכן בניגוד לבהמה הוא פועל על פי שכלו ויודע כיצד ראוי לו לנהוג מבחינה תזונתית ורפואית. זאת ועוד, כפי שנראה להלן, בניגוד לשאר מלאכות כמו נגרות ואריגה (בסנטדרטים של העולם הקדום), העיסוק ברפואה דורש לימוד, עיון והעמקה.

לימוד הרפואה וההתמחות בה, וכך גם חוכמות אחרות (אסטרונומיה, מתמטיקה, גיאומטריה ופילוסופיה) דורשים התעסקות עיונית במקורות נוכריים. אך הרמב"ם, בניגוד לחכמים אחרים, לא שלל את לימודם לפי היסוד של "קבל האמת ממי שאמרה"¹⁵⁰.

2. הרופא: תכונותיו, כישוריו ואחריותו המקצועית

בסוגיה של מידות הנדרשות מן העוסק במלאכת הרפואה עסקו חיבורים ערביים שונים בימי הביניים, כמו למשל הספר 'אדב אלטביב' של הפילוסוף אלרהאוי (נפטר ב-708) העוסק בין היתר באתיקה רפואית. הסופרים הערביים הציבו מספר קריטריונים של התאמה למתלמד בתחום הרפואה, כגון: גיל מתאים, מוסריות ואי רדיפת בצע, צניעות, ידע וחשיבה ועוד¹⁵¹.

הרמב"ם תיאר את דמות הרופא כמופת ליושר, לזהירות ולאחריות מקצועית. לדעתו, היכולת להעניק טיפול נאות לחולה טמונה ברופא עצמו, שכן רופא המומחה בתחומו ובנוסף הוא גם בעל-ידיעות נרחבות, עשוי לאתר את המחלה ולטפל בה בהצלחה רבה. הרמב"ם מציין כי מדובר במשימה מורכבת, שכן חוכמת הרפואה כוללת פרטים רבים, ועל כן נחוצה התמחות גדולה מחד גיסא, ויושר אישי ואחריות של הרופא מאידך גיסא: "שהרי ידוע למעלתו כמה ארוכה מלאכה זו (=הרפואה) וכמה קשה היא לגבי אדם בעל מצפון ודייקן, שאינו רוצה לומר דבר אלא אם כן ידועה לו ראייה עליו, והיכן נאמר, ומה היא דרך ההיקש באותו עניין"¹⁵².

ככלל, סבור הרמב"ם כי הטיפול בחולה צריך להיות עקבי, כך שעל רופא אחד לטפל בחולה במהלך כל המחלה ואין לחולה לעבור מרופא לרופא. מפאת מוגבלותו של הרופא

149 שם, עמ' רמב. על מקורות נוספים בשבחה של הרפואה ובמעלתה על פני חוכמות אחרות ראה ד' פיקסלר וג' פארן, "רפואה מונעת בכתבי הרמב"ם ובימינו", אסיא (2008), פג-פד, עמ' 119-140.

150 על השילוב בין חוכמת התורה וחוכמות כלליות אצל הרמב"ם ראה: Y. Z. Langerman, "The Mathematical Writings of Maimonides", *J.Q.R.*, 75 (1984), pp. 57-65; הנ"ל, סוגיות אסטרונומיות במחשבת הרמב"ם, דעת, 37 (תשנ"ו), עמ' 107-118; "טברסקי, הלכה ומדע - היבטים באפיסטמולוגיה של הרמב"ם", שנתון המשפט העברי, יד-טו (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 121-151.

151 על המידות הנדרשות מהרופא על פי חיבורים בימי הביניים ראה: סרי, הלקסיקוגרפיה הרפואית הערבית (לעיל הערה 38), עמ' 53-54.

152 אגרות הרמב"ם, מהדורת ד"צ בענט, עמ' 70. דברים מעין אלה כתב הרמב"ם בפירושו לפרקי אבוקראט, מאמר ראשון, עמ' 8: "היות ומלאכת הרפואה יותר ארוכה משאר המלאכות העיוניות והמעשיות, הנה זה מבואר כי היא לא תשלם, ויגיע תכליתה, כי אם בחלקים רבים".

הערכה מחודשת של מפעלו הרפואי של הרמב"ם

בהכרת כל מקצועות הרפואה מומלץ לבצע קונסיליום (*Concilium*) - התייעצות של רופאים אחדים לשם אבחון המחלה וקביעת דרכי הטיפול בה, כך שכל אחד מהמשתתפים יתרום ממקצועיותו להטבת מצבו של החולה: "אך אם נאספו [הרופאים] כולם, כמו שיעשו המלכים ובעלי הנכסים, ונחלקו ועיינו עד שיזכירו במה שיעשו, זה נבחר וטוב, ויהיה החולה אוסף ישרם".¹⁵³

לדעת הרמב"ם נדרש הרופא לשלושה כישורים מרכזיים: לוגיקה (ידיעות), אומנות (מלאכת הרפואה) ואהבת מקצוע הרפואה.¹⁵⁴ בהסתמך על הרופא הערבי אבו נצר אלפאראבי,¹⁵⁵ הוא מונה שבעה דברים הנדרשים לידיעת מלאכת הרפואה: 1. ידיעת אנטומיה (הכרת גוף האדם, האיברים ופעולתם); 2. ידיעות בתחום ההיגיינה; 3. הכרת סוגי מחלות והגורמים להם; 4. הסתכלות, תצפית ואבחון; 5. הנהגת הבריאות; 6. שיטות טיפול והחלמה; 7. הכרת תרופות ומכשור רפואי הדרושים למהלך הטיפול במטופל.¹⁵⁶

לא אחת יוצא הרמב"ם נגד רופאים הפועלים ללא שיקול דעת רפואי מבוסס דיו. הוא יוצא בביקורת חריפה נגד המציעים תרופה שאינה מתאימה לחולה, ואף מספר על תופעה זו מניסיונו: "מה מאד יחטאו חכמי הרופאים בבני אדם חטאות גדולות ולא ימותו החולים ויחלצו! וכמה פעמים ראיתי מי שהשקה משקה משלשל חזק למי שלא יצטרך אפילו למשלשל קל, ויצא ממנו דם רב מלמטה"¹⁵⁷. מנגד, מטיף הרמב"ם לציבור הנזקקים לשירותי רפואה שלא לפנות לגורמים שאינם מקצועיים ואחרים. גם בעניין זה הוא מפנה חיצונית ביקורת מול המציאות המרה שחוה מניסיונו: "ואתה רואה דרך בני אדם, הבריאים והחולים, אך יסמכו על הספרים [=מקיזי דם. אא"ש] להוציא הדם ועל נערים כוחלים [=נערים המורחים כחל (גלגה או אנטימון) בעיניהם של חולי עיניים. אא"ש] לשתות משלשלים".¹⁵⁸

3. יחסו של הרמב"ם לריפוי אירציונאלי

בתרבות הרפואית העממית של העולם הקדום בכלל, וימי-הביניים בפרט, רווח השימוש בתרופות נטולות כל משען רציונאלי או אמפירי. יסודן של תרופות או טקסים טיפוליים לא-רציונאליים הוא באמונה כי מקור המחלות בכוחות-על השולטים באדם ובגורלו (שדים ודמונים) ובחשיבה סמלית כי ניתן לטפל בכוחות מטאפיסיים באמצעות טכניקות מאגיות החורגות אף הן מהרציונאל האנושי (מאגיה טליסמאנית, מאגיה אסטרלית

153 ספר הקצרת, יג, 49, עמ' 118.

154 ראה מבואו של מונטנר לפירוש לפרקי אבוקראט, עמ' XII.

155 על אלפאראבי ראה לעיל סקירת הרופאים שמזכיר הרמב"ם.

156 פירוש לפרקי אבוקראט, עמ' 9-8.

157 ספר הקצרת, יג, 10, עמ' 107.

158 ספר הקצרת, יג, 32, עמ' 113. נציין, כי בעולם הקדום ספרים וגלבים החזיקו סכינים לגילוח או לתספורת ומשום כך הם שימשו גם כמזיקי דם. באשר לכחילת העיניים והכחל ששימש לכך במסגרת רפואית ראו לב, סממני של ארץ-ישראל וסביבותיה בימי-הביניים (לעיל הערה 1), עמ' 52.

ועוד).¹⁵⁹ התפתחותן של טכניקות ריפוי סגוליות קשורה גם לחוסר האונים ואי יכולתם של הקדמונים להתמודד עם בעיות רפואיות אקוטיות או מגיפות ענק, וזאת בהעדר כלים מתאימים וידיעות רפואיות מתקדמות.

בבואנו לדון במאגיה ובכישוף יש לזכור דבר נוסף. כפי שהראה יובל הררי, מעבר לתמיכה הדתית והתרבותית ברפואה המאגית היה ענף זה פלח כלכלי לא מבוטל. מכאן שלא רק החולים חיפשו מזור למחלתם, אלא גם למטפלים המאגיים היה עניין פיננסי להמשיך ולטפל באופנים אלה.¹⁶⁰ האמונה בסגולות רפואיות היתה מקובלת בעולם היהודי במשך דורות רבים, והדים רבים לכך מצויים בספרות חז"ל.¹⁶¹ במסגרת זו נתמקד בגישתו ויחסו של הרמב"ם לריפוי אירציונאלי.

חוקרים שונים התייחסו ליחסו של הרמב"ם לעולם המאגיה.¹⁶² הרב עמנואל יעקובוביץ, בספרו 'הרפואה והיהדות' (1966) הקדיש פרק רחב-היקף ליחס היהדות לרפואה אירציונאלית. הוא מציין את ר' אברהם אבן עזרא ואת הרמב"ם כחכמים הבולטים בין חכמי ימי הביניים שהתנגדו באופן עקרוני לשימוש בתרופות נטולות משען הגיוני. וכך הוא כותב:

בין המחברים היהודים בימי-הביניים היו בייחוד שניים, שהצטיינו בגישתם הנאורה לענין שלפנינו [התנגדות לשימוש בתרופות סגוליות. אא"ש]. ר' אברהם אבן עזרא כפר בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים במציאותם של שדים. היה זה באמת "משום מעשה רב במאה השתים-עשרה", שכן היה הראב"ע אחד התיאולוגים הראשונים בימי-הביניים בין היהודים והנוצרים כאחד, שהוקיע את האמונה הרווחת בגילויים משניים של כוחות טבע על-טבעיים.¹⁶³ המייצג השני,

159 על האמונות בכוחות דמוניים בהקשרים רפואיים במקורות היהודיים הקדמונים ראה: פרויס (לעיל הערה 30), עמ' 139-142; ש' קוטק, "שדים ומחלות בתלמוד", בתוך ע' רימון (עורכת), חולי ומרפא בימי קדם, חיפה תשנ"ו, עמ' 28-35; הנ"ל, "רפואה מאגית בתלמוד", מחניים 14 (תשס"ג), עמ' 28-19; Y. Harari, "The Sages and the Occult", in: S. Safrai and others (eds.), *Compendia Rerum Iudaicarum ad Nuvum Testamentum (CRINT): The Literature of the Sages, Part 2*, Royal Van Gorcum, Fortress Press, Amsterdam 2006, p. 533-541. על הרפואה האירציונאלית שרווחה בתרבויות הקדומות, כגון זו של מסופוטמיה (בבל ואשור) ראה ר' מארגוטה, תולדות הרפואה, ירושלים תשס"א, עמ' 11-8. על שילוב אמונות ואסטרולוגיה ברפואה של ימי-הביניים ראה: יעקובוביץ (לעיל הערה 46), עמ' 68-48. אחד הטקסים הממחיש את הפן המאגי של הרפואה הוא טקס האינדולקו, שרווח ברפואה העממית במזרח במאות האחרונות. טקס זה נועד לטיפול בחולאים שונים, ובכללם מחלות נפש ומטרתו היתה הרחקת שד או מזיק מהחולה. על כך ראה מ"ד גאון, חכמי ירושלים-מבחר מאמרים, ירושלים תשל"ו, עמ' 136. וראה בהרחבה במאמרי: א"א שמש, "טכניקה מאגית-רפואית עממית ושמה 'אינדולקו'", הרפואה 140, ט (ספטמבר, 2001), עמ' 864-867.

160 על הפן הכלכלי שליווה את שירותי הרפואה המאגיים בזמן הקדום ראה: הררי, "כוח וכסף: היבטים כלכליים של השימוש בכשפים בידי יהודים בעת העתיקה ובימי-הביניים המוקדמים", פעמים 85 (תשס"א), עמ' 14-42.

161 דוגמאות לתרופות סגוליות בספרות חכמים ראה למשל: בבא בתרא קכו ע"ב; שבת קכט ע"ב.

162 ראה בביבליוגרפיה שהובאה לעיל הערה 1.

163 אחד הביטויים לייחוס כוח על-טבעי לגורם טבעי הוא יחוס חינוניות לכוכבים. דב שוורץ הראה כי השקפתו של רבי אברהם אבן עזרא היתה שמעשים מאגיים-אסטרליים של הורדת כוחות כוכבים על צלמים וצורות נאסרה משום קרבתה לעבודת כוכבים או משום שיש לראות בה אמצעי תיווך בין האדם והאל. ראה שוורץ אסטרולוגיה ומאגיה (לעיל הערה 1), עמ' 68-72.

הערכה מחודשת של מפעלו הרפואי של הרמב"ם

ומבחינות שונות הקיצוני יותר, של דעה זו, היה הרמב"ם, אשר שינה אפילו כמה פסקי הלכה על-ידי מתן הסבר חדש לדינים תלמודיים, המיוסדים על האמונה במציאות של שדים.¹⁶⁴

קולעים ביותר הם דבריו של אביעזר רביצקי המתאר את התנגדו של הרמב"ם למאגיה בכמה מישורים: ההלכתי-נורמטיבי, ההכרתי-אינטלקטואלי וגם החברתי - מערכה שניהל הרמב"ם נגד המוני העם בדורו שאחזו בדעות נכזבות, ופגעו על ידי כך ביסודותיה ובתדמיתה של האמונה היהודית. במילים אחרות, המלחמה נגד המאגיה היתה אפוא המלחמה למען זיכוכה וצירופה של אמונת הייחוד. בפתוח לפרק "שגעון כותבי הקמעות" בספרו 'עיוניים מימוניים' (2006) כותב רביצקי את הדברים הבאים:

הרמב"ם היה גדול המבקרים היהודים של "הדת העממית", כפי שמקובל לכנותה היום, או של דרכי האמורי, כפי שהוא הגדיר זאת. הוא הכריז מלחמת חורמה על אמונות רווחות ועל מנהגים אוניברסאליים שאמונת הייחוד קמה כנגדם (לפי הבנתו) אך טרם עלה בידה לעוקרם מן השורש אפילו בקרב בני עמו, בני ברית אברהם ומאמיני תורת משה [...] ידו החזקה של הרמב"ם הרחיקה את המעשים הללו מגבולה של דת ישראל ועשתה אותם ואת דומיהם לספיחי אלילות ולמדיחים לעבודת כוכבים.¹⁶⁵

בשורות הבאות נראה כי על אף גישתו העקרונית השוללת את המאגיה, כפי שמציינים יעקובוביץ ורביצקי, משמיע הרמב"ם התבטאויות דו-משמעויות באשר לסגולות רפואיות. הוא בכל זאת מזכיר בכתביו כמה מהן, וזאת משום משתי סיבות עיקריות: א. הרמב"ם לא פסל על הסף חלק מהסגולות, במיוחד כאלה שאמנם אין להן כל היגיון רפואי, אך המציאות מראה שהן מנוסות ועובדות; ב. בחלק מהסגולות הוא זיהה תועלת מסוימת, לעיתים עקיפה, כמו למשל תרומה בתחום הפסיכולוגיה.¹⁶⁶ להלן נדון בטיעונים השונים של הרמב"ם בעד ונגד השימוש בסגולות:

התבטאויות נגד סגולות ומאגיה - במקומות שונים בחיבוריו מתח הרמב"ם ביקורת נגד השימוש באמצעים מאגיים.¹⁶⁷ בפירושו למשנה כפורים ח, ד יצא הרמב"ם בחריפות נגד השימוש הרפואי בכבדו של כלב, במסגרת טיפול באדם שנשך ביום הכיפורים על-ידי 'כלב שוטה' נגוע בכלבת (*Rabies, Hydrophobia*).¹⁶⁸ וכך הוא כותב:

164 יעקובוביץ (לעיל הערה 46), עמ' 53-54.

165 רביצקי, עיונים מימוניים (לעיל הערה 1), עמ' 181.

166 דיון ביחס הפוסקים לרפואה סגולית ראה בהרחבה: שטינברג (לעיל הערה 143), ו, עמ' 218-199.

167 בחיבוריו השונים מזכיר הרמב"ם פרקטיקות מאגיות המשמשות למטרות שונות, וכאן אתעכב על כמה מהן הנוגעות לעולם הרפואה בלבד. יוער, כי הרמב"ם התייחס גם לטכניקות מאגיות הקשורות לעבודה זרה ממש, שאין חולק כי הן אסורות מצד חוקות הגויים. ראה למשל הלכות עבודה זרה יא, טז; וראה גם בפירושו המשנה עבודה זרה ד, ז דברים שכתב נגד עשיית טליסמאות לשם הורדת שפע רוחני ממערכת הכוכבים. והשווה לדבריו הקשים נגד העברת תינוק בעשן כדי להבטיח את שלומו (מורה הנבוכים ג, לז).

168 משנה, יומא ח, ו: "מי שנשכו כלב שוטה אין מאכילין אותו מחצר כבד שלו, ור' מתיא בן חרש מתיר".

ואין הלכה כר' מתיה בן חרש שהתיר להאכיל את האדם ביום צום כפור יותרת כבד שלכלב שוטה אם נשך, מפני שאינו מועיל אלא בדרך סגולה. וחכמים אומרים אין עוברין על מצוה אלא ברפוי בלבד שהוא דבר ברור שההגיון והנסיון הפשוט מחייבים אותו, אבל הריפוי בסגולות לא, לפי שענינם חלוש לא יחייבהו ההגיון, ונסיונו רחוק, והיא טענה מן הטוען בה. וזה כלל גדול דעהו.

הרמב"ם פוסק הלכה למעשה כדעת חכמים, שאכילת כבד הכלב אסורה ביום הכיפורים, מהטעם שזוהי תרופה שאינה בדוקה מבחינה מדעית. לפי פירושו את שיטת חכמים, מותר לחלל את יום הכיפורים ברפואה בדוקה בלבד, ברם הואיל ולאכילת הכבד אין כל בסיס רפואי אין לחלל את יום הכיפורים באכילתו. ניתן להניח, כי הרמב"ם הסתייג מתרופה זו לאור הידע הרפואי שהיה ברשותו שלכבד כלב אין כל תועלת רפואית, על אף שתרופה זו הומלצה גם על ידי רופאים קלאסיים.¹⁶⁹ נציין שבעיניי מודרניות אין ערך מבחינה רפואית באכילת כבד זה. בכל אופן, מטיעון זה, שזוהי תרופה שאינה בדוקה, משתמע כי הרמב"ם היה מתנגד לאכילת איסור גם ביום חול (מצד איסור מאכלות אסורות) כאשר אין כל בסיס מוצק לתועלת התרופה.

בהקדמתו למשנה ביקר הרמב"ם את שיטת הריפוי באמצעות חכמת הפרצוף (בערבית: 'אל פראסה'), היינו חיזוי מצבו הרפואי של החולה על פי סימני הפנים (פיזיונומיה אינטואיטיבית) - אחד הענפים המקובלים ברפואה הימבינימית. הרמב"ם, שייחס תורה זו לבן סירא, סבר שאין במקצוע זה ממש: "וכן ספרי בן סירא, והוא היה איש שחבר ספרים בהזיות מעניני הכרת הפנים אין חכמה בהם ולא תועלת, אלא אבוד הזמן בדברים בטלים".¹⁷⁰ הרמב"ם מבטל מקצוע זה, שכן אין בהכרח קשר הגיוני או פיזיולוגי בין מצבים חיצוניים לבין מחלה, למעט אינדיקציות מבוססות, כגון צבע עור או צבע הלשון (אדמומיות למשל מצביעה על הרחבת כלי דם בעקבות חום; עור צהוב מעיד על צהבת ריבוי בילירובין וכדומה).¹⁷¹

דוגמה נוספת להסתייגותו של הרמב"ם מטיפולים אירציונאליים קשורה לחיבורו "סמי המוות והרפואות שכנגדם"¹⁷². בחיבור זה הציע הרמב"ם לטפל בהרעלות באמצעים רציונאליים, בניגוד לכל מה שהיה ידוע ומקובל בימי-קדם, כגון לחישות מאגיות על מקום ההכשה, שימוש בקמיעות או צלמיות וכדומה.¹⁷³ בחלקו הראשון, העוסק בהכשות של נחשים וחיות אחרות ומניעת השפעת הרעל, הוא מטפל בסימפטומים של הנשיכה

169 S" S Kottek, "Medical Interest in Ancient Rabbinic Literature", in: S. Safrai and others (eds.), *Compendia Rerum Judaicarum ad Nuvum Testamentum (CRINT): The Literature of the Sages*, Part 2, Royal Van Gorcum, Fortress Press, Amsterdam 2006, p. 490

170 הקדמות הרמב"ם למשנה (לעיל הערה 55), עמ' קמ.

171 פרקי משה, פרק ה, עמ' 66-70; שם, ו, 19.

172 על חיבור זה ראה לעיל בפרק עבודתו הספרותית.

173 חוסר האונים במתן טיפול רפואי יעיל במוכשי נחש הביא, בין היתר, לטיפול בטכניקות מאגיות, כמו לחישה על מקום ההכשה, ראה ירמיה ח, יז. טכניקת הלחישה היתה בשימוש גם בימי חז"ל, ראה: משנה סנהדרין י, א; תוספתא, שבת (ליברמן) ז, כג; שם, חולין (צוקרמאנדל) ב, כב.

הערכה מחודשת של מפעלו הרפואי של הרמב"ם

ובהשפעתה על הנשוכים, ומציג רשימה של תרופות כלליות וספציפיות, לטיפול בסמפטומים של נשיכות בעלי-חיים מסוימים. הטיפולים המוצעים כוללים תרופות-נגד חיזוניות, היינו משחות או רטיות פשוטות ומורכבות המונחות על מקום הפגיעה, וכן תרופות פנימיות. החלק השני עוסק באמצעי מניעה מיוחדים נגד הכשות, ובדרכי ההתמודדות עם הרעלת אמת או כשאדם מדמה שהורעל. גישתו הרציונאלית והשיטתית באה לידי ביטוי גם באופן סיווג הרעלים לחמים וקרים. הראשונים, כגון הכשת צפע (*Vipera sp.*), מעוררים חום והתרגשות, ויש לטפל בהם עם חלב וכדומה, היינו תרופות מרגיעות. לעומתם, סמים קרים, כגון עקיצת עקרב (נציגים שונים מסדרת העקרבים (*Scorpiones*), היוצרים תחושה של קור ומלנכוליה, באלה יש לטפל בתרופות מעוררות, כגון יין, אניס וכדומה. הרמב"ם אף הציע עזרה ראשונה לנשוכים על-ידי כוויה, קשירת האיבר הפגוע, ואף מתן טיפול נפשי מרגיע.¹⁷⁴

הסתייגותו של הרמב"ם מטיפולים רפואיים לא רציונאליים לא הצטמצמה לטכניקות חסרות בסיס הגיוני שמקורן נוכרי או יהודי-עממי, אלא כללה גם השגת תועלת רפואית מתשמישי קדושה מתוך אמונה שגלומה בהם אנרגיה או חיזוניות רפואית (כגון על ידי מגע בספרי קודש, הפיכת מזוזה לקמיע או אמירת פסוקים).¹⁷⁵ שיטתו של הרמב"ם נשענת על שני טיעונים: האחד, כפי שהוא עצמו טוען, התורה היא רפואה לנפש ולא רפואת הגוף, על אף שהיא מעוניינת ומעודדת את בריאות הגוף. טיעון שני, שהשימוש בתשמישי קדושה לצורכי ריפוי מוריד מערכם והופך אותם מחפצי שמים למעין קמיע לשם תועלת אישית.¹⁷⁶ הרמב"ם סלד מקמיעות כתובים האמורים להשפיע על המציאות באמצעות אותיות ומילים, שכן גם בהם הוא זיהה אמצעים אי רציונאליים.¹⁷⁷

חשוב לציין, כי יחסו העוין של הרמב"ם לשימוש בטכניקות מאגיות עורר ביקורת מצד חכמים שונים. בין המתנגדים הבולטים להשקפתו היו ר' שלמה בן אדרת (הרשב"א, ברצלונה, המאה ה'ג'),¹⁷⁸ ר' ניסים בן ראובן גירונדי (הר"ן, ברצלונה, 1320-1380),¹⁷⁹

174 כוויה-צריכה מכוונת של איברי גוף בחפצים לוחטים הינה טכניקה רפואית-עממית קדומה. ראה עליה בדיון שיובא להלן לגבי הטכניקות הטיפוליות של הרמב"ם.

175 ראה הלכות עבודה זרה, יא, יב: "הלוחש על המכה וקורא פסוק מן התורה וכן הקורא על התינוק שלא יבעת והמניח ספר תורה או תפילין על הקטן בשביל שיישן, לא די להם שהם בכלל מנחשים וחבורים אלא שהן בכלל הכופרים בתורה שהן עושין דברי תורה רפואת גוף ואינן אלא רפואת נפשות שנאמר ויהיו חיים לנפשך". על החשש של הפיכת מזוזה למעין קמיע המגן על האדם ראה משנה תורה, הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה ה, ד: "אלו שכותבין מבפנים שמות המלאכים או שמות קדושים או פסוק או חותמות הרי הן בכלל מי שאין להם חלק לעולם הבא, שאלו הטפשים לא די להם שבטלו המצוה אלא שעשו מצוה גדולה שהיא יחוד השם של הקב"ה ואהבתו ועבודתו כאילו הוא קמיע של הניית עצמן כמו שעלה על לבם הסכל שזהו דבר המהנה בהבלי העולם".

176 וראה עוד בעניין זה טברסקי, מבוא למשנה תורה (לעיל הערה 1), עמ' 360 ובהערה 319 שם.

177 ראה מורה הנבוכים ח"א, סא, מהדורת ר"י קאפח, עמ' קב: "ואל יעלו על לבך הזיות כותבי הקמיעות, ומה שתשמע מהם או תמצא בספריהם הטפשיים, שמות שהם מצרפים אותם, שאינם מורים על שום ענין כלל, וקוראים אותם שמות ומדמים שהם צריכים קדוש וטהרה, ושהם עושים נפלאות, כל הדברים הללו ספורים שאין ראוי לאדם שלם לשמעם, כל שכן לסבור אותם".

178 שו"ת הרשב"א, בני ברק תשי"ח, ח"א, סימן תיג.

והגאון ר' אליהו (הגר"א) מוילנה, וכבר עמדו החוקרים על ביקורת זו וטיעוניה השונים.¹⁸⁰

מדוע התנגד הרמב"ם לרפואה מאגית?

ההסבר הראשוני להשקפתו השוללת לכאורה את המאגיה היא העובדה, שדפוסי ריפוי מאגיים מסוימים עמדו בניגוד לאזהרות המקראיות על איסור כישוף, ניחוש או עבודת אלילים.¹⁸¹ אולם בעומק הדברים היו לכך גם מניעים פילוסופיים ואינטלקטואליים. סיכום ניתוחיהם של החוקרים דב שוורץ ואביעזר רביצקי לסוגיה מעלה את מסכת הטיעונים הבאה: הרמב"ם שלל את המאגיה על ביטוייה השונים, משום התנגשותה עם עקרונות המדע והתיאולוגיה הטהורים. ברמה המדעית, המאגיה מושתתת על אמונה כוזבת ומזויפת על התנהלות העולם וסדריו. המאגיה מניחה כי עצמים מסוימים ניחנים בכוח סגולי, בעוד שלמעשה אין לכך כל יסוד. גם לחיוניות הכוכבים (מאגיה אסטראלית) אין כל תוקף, שכן לפי חוקי הפיסיקה התהליכים המתרחשים בעולם החומרי מושתתים על חוקיות סיבתית (כפי שטען אריסטו), ואילו הכישוף והמאגיה אינם פועלים במסגרת חוקי הטבע, אלא כדבר מקרי.

ברמת התיאולוגית, הטכניקה המאגית עלולה להיות קשורה לקונספט האלילי המעוות. כשם שהאלילות מייחסת כוחות מטאפיסיים לעצמים גשמיים, ובכך מערערת על הסמכות ה-לוהית ועל הטרנסצנדנטיות שלה, כך גם המאגיה מייחסת כוחות ריפוי לעצמים פיסיים, ובכך הופכת אותם ללא הצדקה לבעלי כוח וחיוניות, ומסיטה את האדם מהאמונה מהגורם האמיתי בעל הכוח - הקב"ה.¹⁸²

גישה אפולוגטית לסגולות רפואיות

הרמב"ם בפירושו למשנה בשבת (ו, י) מציג גישה אחרת, סובלנית יותר, למאגיה רפואית. המשנה שם עוסקת בטלטול קמיעות ברשות הרבים בשבת, והיא מציגה מחלוקת בעניין: "יוצאין בכיצת החרגול ובשן שועל ובמסמר מן הצלוב משום רפואה, דברי ר' מאיר."

179 הר"ן מציע מספר טיעונים נגד גישת הרמב"ם: א. מצויות דוגמאות רבות בתלמוד לסגולות שאין להן בסיס הגיוני; ב. גם הסגולות פועלות בטבע, אם כי באופן לא מובן: "כי הדברים כולם פועלים בשני דרכים, אם פועל טבעי ואם פועל סגולי, והפועל בסגולה גם הוא פועל בטבע, אלא שהפועל הטבעי יגזור השכל חיובו, והפועל הסגולי יקבל השכל אפשרותו לא שיגזור חיובו". ראה: דרשות הר"ן, בתוך ישראל חיים יעקובי (מהדיר), ספר פירוש הר"ן על התורה ודרשות הר"ן, בני ברק תשס"ד, הדרוש השנים עשר.

180 ביאור הגר"א ליורה דעה, הלכות מעונן ומכשף, סימן קעט, ס"ק יג. ובהרחבה: י"י דינסטאג, "האם התנגד הגר"א למשנתו הפילוסופית של הרמב"ם", תלפיות, ד (תשי"ט), עמ' 253; שוורץ, אסטרולוגיה ומאגיה (לעיל הערה 1), עמ' 111-114.

181 ראה למשל דברים יח, י-יא: "לא ימצא בך מעביר בנז ובתו באש קסם קסמים מעונן ומנחש ומכשף. וְחָבֵר חָבֵר וְשָׂאֵל אוֹב וְיִדְעֵנִי וְדָרַשׁ אֶל הַמֵּתִים".

182 שוורץ, אסטרולוגיה ומאגיה (לעיל הערה 1), עמ' 103-110; רביצקי, עיונים מיימוניים (לעיל הערה 1), עמ' 182.

הערכה מחודשת של מפעלו הרפואי של הרמב"ם

וחכמים אומרים: אף בחול אסור משום דרכי האמורי". הרמב"ם מסביר את המטרות הרפואיות של הקמיעות הנזכרים ומכריע שהדבר מותר. כך הוא כותב:

חרגול, מין ארבה, "את החרגל למינהו", וזה מועיל לחולשת גידי הירכים בדרך הסגולה. ושן של שועל, משתמשים בו לשינה - אם לוקחים שן של שועל חי ותולים אותן על מי ששינתו מרובה מתעורר, ואם לוקחים משועל מת עושה ההיפך. וכן מדמים בעלי הסגולות שאם לוקחים מסמר מעץ הצלוב ותולים על מי שיש לו קדחת תמידית מועיל לו. והלכה כר' יוסי, לפי שהכלל אצלינו: כל שיש בו משום רפואה אין בו משום דרכי האמורי, ולא עליו אמר הכתוב: 'ולא תלכו בחקות הגוי' וכו'.

על אף המצופה כי הרמב"ם יכריע כדעת חכמים שרפואות אלה אסורות, הרמב"ם התירן, וזאת בהסתמך על דעת ר' יוסי הסבור, כי כל דבר שיש בו משום רפואה מותר לעשותו ואין בו משום דרכי האמורי. עם זאת, ניתן לחוש בדברי הביקורת שלו על הסגולות מתוך הביטוי העוקצני: "וכן מדמים בעלי הסגולות", כלומר שמדובר כאן בדמיון ולא בפעולה הגיונית ומבוססת. בפועל הוא פסק ב'משנה תורה' שכל פעולה רפואית - ואף לא רצינאלית - מותרת, אם הרופאים מעידים עליה שהיא מועילה.¹⁸³

הרמב"ם הזכיר את השימוש בסגולות גם בכמה מקומות בחיבוריו הרפואיים. אחד מריכוזי ההזכרות הוא בספרו 'פרקי משה' מאמר כב. בפרק זה מציע הרמב"ם למשל לטפל במחלת כיפיון (*Epilepsy*) על-ידי מוח גמל¹⁸⁴ או שורש של אדמונית (*aeonia officinalis*);¹⁸⁵ מוח עטלף לדימוע יתר,¹⁸⁶ צואה לבנה של זאב הניזון מעצמות לכאב בטן (קולנג', *Colica*),¹⁸⁷ גוזלי בזים לטיפול במלנכוליה¹⁸⁸ ועוד. השאלה המתבקשת היא, בהנחה שהרמב"ם התנגד באופן עקרוני לתרופות סגוליות, מדוע בכל זאת התירן?

ישנן מספר סיבות אפשריות להמלצת הרמב"ם על השימוש בתרופות סגוליות:

תרופות אירצינאליות שתועלתן מוכחת על פי הניסיון - בספרו הפילוסופי מורה הנבוכים (ג, לז, עמ' שנט) טען הרמב"ם כי ייתכנו סגולות שאין להן כל בסיס הגיוני, אולם הניסיון והמציאות מוכיחים שאכן תרופות אלה בעלות תועלת. לטענתו, חז"ל אסרו תרופות אירצינאליות מחשש שהן קשורות לכישוף האסור לפי התורה. ברם, אם אלה תרופות שמוכח שיש להן חיוניות רפואית, אף שאין עומד מאחוריהם כל היגיון - הן מותרות. מכאן,

183 ראה הלכות שבת, יט, יג: "יוצא אדם בקיסם שבשיניו ושכסנדלו לרשות הרבים [...] ובסלע שעל הצינית ובביצת החרגול ובשן השועל ובמסמר הצלוב, ובכל דבר שתולין אותו משום רפואה והוא שיאמרו הרופאים שהוא מועיל".

184 פרקי משה, כב, 3, עמ' 268.

185 שם, 18, עמ' 270. על השימוש הרפואי באדמונית ברפואה הקדומה ראה בהרחבה: ז' עמר, "האדמונית ותרופת הנכפה בתקופות קדומות", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, כא (תשס"א), עמ' 147-162.

186 שם, 4, עמ' 268.

187 שם, 22, עמ' 270.

188 שם, 49, עמ' 275: "אפרוחי הנץ ועוף הנקרא אלצאקור (=בערבית בז, *Falco sp.*), הם ערבים בנגעים, מרחיבים הנפש, ויש להם סגולה להועיל ממלאנקוניה".

שחז"ל התירו תרופות סגוליות (שן שועל וכדומה) משום שהם נוכחו לדעת מניסיונם שאכן הן מועילות. וכך הוא כותב:

ואל יקשה עליך אותן שהתירום [חז"ל. אא"ש] כגון מסמר הצלוב ושן השועל כי אלה באותן הזמנים חשבו בהן שהוכיחם הנסיון, ולכן נעשו משום רפואה, והרי הן כמו תליית ה"פאוניא" על הנכפה, ונתינת צואת כלב לנפוחות הגרון, והעשון בחומץ ו"במרקשיתא" לנפוחיות המיתרים הקשים, שכל דבר שנתאמת ניסיונו כגון אלו, אף על-פי שאין ההגיון מחייבו מותר לעשותו והרי הוא משום רפואה.

מדבריו יוצא שהרמב"ם בוחן את הסגולה במבחן התוצאה - אם היא מועילה אזי היא מותרת בשימוש למרות שאין בה כל היגיון מדעי, בתנאי כמובן שאינה קשורה לכשפים או אלילות¹⁸⁹. ואכן בתשובותיו לשליט הוא אינו שולל על הסף שימוש במשקה המכיל סוגים שונים של מתכות ואבנים המועילים בדרך סגולה: "אם הציע מי שהוא את המשקה המשמח את הלב יחד עם מרקחת שיש בה מן היקנת [=אבן היאקינתוס, *Granatum*] וברקת [=אזמרגד] וזהב וכסף, הרי זה הכל נכון ומועיל מאד, היות והם בין כך וכך רפואות מחזקות את הלב המועילות בסגולה"¹⁹⁰.

דב שוורץ הציע כי התבטאויותיו הדו-משמעיות של הרמב"ם באשר למאגיה קשורה להבחנה שעשה בין מאגיה אסטרלית הפסולה, לבין תורת הסגולות המבוססות על הניסיון שבמצבים מסוימים ניתן להשתמש בה. לדידו של הרמב"ם, טוען שוורץ, כישוף פסול מיסודו שכן הוא עלול להתקשר לאסטרולוגיה ולעבודה זרה, וכן הוא אינו נכלל במסגרת החוקיות הטבעית והניסיונית. פעולת הסגולה, לעומת זאת, אינה קשורה לעולם הכוכבים והיא אף מתאמת על ידי הניסיון ונכללת במסגרת החוקיות הפיסיקלית.¹⁹¹ זאת ועוד, הרמב"ם נטה להתיר את השימוש בסגולות, שכן עצם העובדה שהניסיון מלמד כי בפועל הסגולה מועילה, מתאימה למתודת המחקר הביולוגית של אריסטו (ואף לשל גלינוס) הקרובה לניסיוניות, ומכאן ניתן להחשיב את הסגולות במסגרת דיסציפלינה מדעית.¹⁹²

השפעתן הפסיכולוגית של הסגולות על החולה - במאמרו על יחס הרמב"ם לסגולות הציע מרדכי זמיר כיוון פרשני אחר ליחסו האמביוולנטי של הרמב"ם לסגולות רפואיות: הרמב"ם אמנם התנגד למאגיה, אך מצא בסגולות בדיעבד גם יתרון: הן עשויות לחזק את אמונת החולה בפתרון רפואי למחלתו ועשויה להיות להן השפעה פסיכולוגית חיובית עליו.¹⁹³

189 כך הסביר הרדב"ז לאדם שפנה אליו באשר לפשר דברי הרמב"ם. לטענתו, שימוש בסממן כלשהו למטרות רפואה אינו כרוך בשאלה אם ניתן להבין את אופן פעולתו או לא, אלא מבחן התוצאה והיעילות המעשית שלו: "וכיון דטעמא דהיתירא משום דלרפואה קא מכיין, מה לי שירפא אותו דבר בטבע או בסגולה, מכל מקום רפואה היא אפי' שהיא רפואה חלושה" (שו"ת רדב"ז, ח"ה סימן סג).

190 תשובות רפואיות, 16, עמ' 143.

191 שוורץ, אסטרולוגיה ומאגיה (לעיל הערה 1), עמ' 110-106.

192 שוורץ, שם, עמ' 114 והשווה: י' קרמר, "על אריסטו והמתודה המדעית לפי הרמב"ם", בתוך: מ' אידל ואחרים (עורכים), ספר היובל לשלמה פינס, ב, ירושלים תש"ן, עמ' 215-220.

193 ראה בהרחבה: מ' זמיר, "דעת הרמב"ם על רפואה באמצעות 'סגולות'", תחומין, טו (תשנ"ה), עמ' 363-368.

הערכה מחודשת של מפעלו הרפואי של הרמב"ם

לטענת זמיר, יחסו האמביוולנטי של הרמב"ם לריפוי סגולי נובע משילוב של שלושה חלקים-היבטים שהתמזגו באישיותו של הרמב"ם: פוסק, רופא ומחנך. כפוסק הוא נוקט כדעת חכמים שהתנגדו לסגולות, כגון לאכילת כבד של כלב נשוך. כרופא - אין הוא מתעלם מהצד הפסיכוסומאטי של תרופות מסוג זה, וכמחנך אין הוא מעודד שימוש באמצעים שאין להם אחיזה בטבע.¹⁹⁴

את היסוד לתועלת הרפואית של סגולות מוצא זמיר בהסברו של הרמב"ם לדברי התלמוד המתיר ללחוש בשבת על נשיכת נחשים ועקרבים.¹⁹⁵ הרמב"ם סבור כי התלמוד התיר לחישה מהסיבה הבאה: "מי שנשכו עקרב או נחש, מותר ללחוש על מקום הנשיכה ואפילו בשבת כדי ליישב דעתו ולחזק לבו. ואע"פ שאין הדבר מועיל כלום הואיל ומסוכן הוא התיירו לו, כדי שלא תטרף דעתו עליו".¹⁹⁶ מתברר, אפוא, כי לדעת הרמב"ם המטרה המסתתרת מאחורי מניעת "טירוף" נפש החולה אינה אקט של התחשבות או רחמים. יישוב דעת החולה וחיזוק נפשו הוא תנאי לריפוי, שכן חוסן הנפש עשוי להביא לריפוי, ואין צורך לומר כי גם מחקרים מודרניים מראים כי ככל שהחולה מאמין שיבריא כך גדל הסיכוי להחלמתו.

על חשיבותה של הפסיכולוגיה להבראת החולה (או להחרפה במצבו) מרצה הרמב"ם במקורות שונים. הרמב"ם קובע להלכה בעקבות חז"ל כי מותר להרגיע יולדת אף על-ידי הדלקת נר בשבת למרות שהיא עיוורת: "היולדת כשכורעת לילד הרי היא בסכנת נפשות ומחללין עליה את השבת [...] ואם היתה צריכה לנר בשעה שהיא צועקת בחבליה מדליקין לה את הנר, ואפילו היתה סומה מפני שדעתה מתיישבת עליה בנר ואף על פי שאינה רואה".¹⁹⁷ במקום אחר הוא טוען שלחרדה קיצונית עלולה להיות השלכה קשה על האדם והיא עלולה להביא במקרים חריפים למותו, ומסיבה זו במקרה שילד ננעל במקום מסוים מותר לחצו, ואף תוך כדי חילול שבת: "ננעלה דלת בפני תינוק שובר הדלת ומוציאו ואע"פ שהוא מפצל אותה כמין עצים שראויין למלאכה שמא יבעת התינוק וימות".¹⁹⁸

להשפעתה של הפסיכולוגיה על החולה במסגרת טיפולים שאינם מועילים ישנן השלכות על סוגיות הלכה מודרניות. נציג כאן מספר דוגמאות:

מה יחס ההלכה לשימוש בפלצבו (*Placebo*, אינבו, כלום-בו), תרופת דְמָה שאינה מכילה חומר רפואי אך מבחינה פסיכולוגית משפיעה כתרופה? מבחינה פרמקולוגית אין לתרופות אלה כל ערך, בעוד שיתכן והן יפעלו את פעולתן על רקע השפעתן על הפסיכולוגיה של החולה. האם יש בכך משום שקר? האם רופא שיציע טיפול בהן יוכל לתבוע תשלום עבור כך, בעוד שבפועל הוא לא פעל באופן ממשי?

194 שם, עמ' 368.

195 בבלי, סנהדרין קא ע"א.

196 הלכות עבודה זרה, יא, יא.

197 הלכות שבת, ב, יא.

198 הלכות שבת, ב, יז. פסק זה הובא במקורות הלכה נוספים, ראה למשל ספר כלבו, סימן לא; ספר הפרנס, סימן רפה.

השפעותיה של הפסיכולוגיה מעלות לדיון את השימוש בתרופות הומיאופתיות. על-פי שיטה רפואית זו, שמייסדה הוא הרופא הגרמני סמואל הנמנן (1755-1843), תהליך העיבוד של חומרי הגלם של התרופה מתבצע, בין השאר על-ידי מיהול של חומר פעיל בנוזל (אלכוהול, מים) מספר פעמים, עד שכמעט שלא נשאר דבר מחומרי היסוד. שיטה זו מנוגדת להיגיון המדעי, שכן מדובר במינונים אפסיים של חומר פעיל ומבחינה מדעית ניתן לראות את הצלחתה כפעולת פלצבו. לכאורה לפי הרמב"ם אם היא מועילה מבחינה פסיכולוגית, למרות שאין בה ממש, השימוש בה מותר. אולם נחלקו הדעות בקרב הפוסקים באשר לשימוש בה. יש שיצאו נגד השימוש בהן בטענה שאין אלו תרופות בדוקות ומנוסות, אלא באמונת הבל.¹⁹⁹ אחרים הסתפקו אם תרופות אלה נחשבות לבדוקות, ואם מותר להעדיפן נגד התרופות המדעיות המקובלות.²⁰⁰ כפי שציין הרב פרופ' אברהם שטינברג רוב פוסקי זמננו התירו להשתמש בהן, וקבעו שאין בכך משום הליכה נגד רצון ה', ואם התברר שהם מועילות על פי הניסיון מותר להשתמש בהן גם אם יש בהן איסורי אכילה.²⁰¹

שאלה הלכתית מודרנית אחרת היא האם מותר לחלל שבת לצורך מתן סיוע פסיכולוגי, כמו למשל הגשת סיוע על-ידי עובדים סוציאליים בשבת בעת פיגוע, שכן לא מדובר בטיפול רפואי-תרופתי, אלא פסיכולוגי.²⁰²

4. יחסו של הרמב"ם לרפואות של חז"ל

מקורות חז"ל על מגוון רובדיהם וסוגותיהם הספרותיים (ספרות הלכה, מדרש, תרגומים וכדומה) אוצרים בתוכם ידיעות ורשמים רבים על מסורות הריפוי וחומרי-המרפא של האוכלוסייה הארצישראלית והבבלית במהלך התקופה המקבילה לתקופה היוונית-רומית-ביזנטית (מהמאות הראשונות לפנה"ס ועד למאה החמישית לספירה).²⁰³

כבר בתקופת הבתר-תלמודיות, בימי הגאונים והראשונים, התעוררו ספיקות באשר לרלוונטיות של שיטות הריפוי והתרופות שהוצגו בספרות חז"ל.²⁰⁴ חכמים שונים הגיעו לתובנה כי התרופות הנזכרות במקורות התנאים והאמוראים אינן תואמות את הידע העדכני לימיהם, ולכן הם הציעו כי אין לסמוך או להשתמש בידע הנזכר במקורות אלה, על אף קדושתם וסמכותם הדתית וההלכתית. אחד מהחכמים הראשונים שהביעו עמדה מסתייגת

199 ר' משה פינשטיין, המאור, רעב (תשמ"ג), עמ' 34.

200 ראה מאמרו של הרב נ"א רבינוביץ שהתפרסם בהלכה ורפואה, ג (תשמ"ג), עמ' רמח ואילך.

201 סיכום המקורות והדעות ודיון בבעיות הקשורות לשימוש בתרופות הומיאופתיות ראה שטינברג (לעיל הערה 142), ג, עמ' 278-279; ו, עמ' 227-223.

202 בעניין זה ראה: ר"י רוזן, "ישוב באירוע פיגוע: נסיעת עובדת סוציאלית ומנהיג ציבור בשבת", תחומין כג (תשס"ג), עמ' 73-88; ר' נ"א רבינוביץ, שו"ת שיח נחום, מעלה אדומים תשס"ח, סימן כב, עמ' 61-63; מ' גודמן, "היבטים אזרחיים של אירוע חירום בשבת", צהר יג (תשס"ג), עמ' 29-44.

203 הרפואה בספרות התנאים והאמוראים נחקרה מהיבטים שונים במסגרת במחקרים רבים כמו למשל ספרו הגדול של פרויס (ראה לעיל, הערה 30); מ' פרלמן, מדרש הרפואה, תל אביב 1926; J. Simon, *Medicine in the Bible and Talmud*, 1933. ועוד.

204 על גישות המצדדות בחומר הרפואי של חז"ל ראה: שו"ת צפנת פענח, ח"א, סימן יד. וראה דיונו של שטינברג (לעיל הערה 143), ו, עמ' 198-199.

הערכה מחודשת של מפעלו הרפואי של הרמב"ם

מרפאות חז"ל הוא רב שרירא גאון, מגדולי המשיבים (פומבדיתא, 910-1010 לספירה), שטען כי "רבותינו אינם רופאינו והלכך אל תסמכו על אותן רפואות".²⁰⁵ הגאונים ובעלי ההלכה הציעו הסברים שונים לעובדה, שאין להשתמש בחומר הרפואי הקדום של חז"ל: א. התרופות שהזכירו חז"ל תועדו באופן כללי ללא הוראות הכנה מפורטות, וקיים קושי לזהות את רכיביהן; ב. חז"ל המליצו על תרופות לפי מזג המקום והאקלים בו הם חיו; ג. חלו שינויים שונים בטבע האדם ('נשתנו הטבעים'), כך שהתרופות שהועילו לאדם בתקופות קדומות אינן בהכרח חיוניות בדורות המאוחרים.²⁰⁶

גישתו העקרונית של הרמב"ם היא שהתרופות של חז"ל אינן רלוונטיות לדורות הבאים. יש לזכור, כי למרות שהרפואה הימית-ביניימית התבססה על הרופאים הקלאסיים ועל תורת המזגים והליחות, חלו במרוצת הדורות שינויים בהשקפות הרפואיות והדיאטטיות. ניתן לעמוד על הסתייגותו של הרמב"ם מהרפואות שנזכרו בספרות התנאים והאמוראים משלוש עובדות:

א. הרמב"ם התעלם מרפואות שונות שנזכרו בחז"ל (טבעיות ובעיקר סגוליות) ולא תיעדן בספריו. יש לכך דוגמאות לא מעטות, ונציג כאן כמה מהן: 1. התעלמותו מדברי התלמוד שרוק של בכור לאביו מסוגל לרפא עיניים;²⁰⁷ 2. הרמב"ם לא הזכיר את הנהוג להטמין את שליית היולדת כדי שיהיה חם ליילוד;²⁰⁸ 3. כך גם לא הזכיר טיפול באדם שבלע עצם במהלך הסעודה באמצעות הנחת עצם של אותו בעל-חיים על ראש הנפגע;²⁰⁹ 4. בדיני יציאה בשבת מרשות לרשות לא הזכיר את היציאה עם קישורי פואה, המועילים לפי התלמוד למחלות ולכשפים;²¹⁰ 5. לא הזכיר טיפול במחלת האישתא (פגיעה של שד או קדחת) באמצעות נמלים.²¹¹

ב. לעיתים כותב הרמב"ם במפורש שהתרופות שהזכירו חז"ל אינן רלוונטיות לימיו. כך נהג בהתייחסו לאזכור לצאת בשן שועל או במסמר הצלוב: "כי אלה באותן הזמנים חשבו בהן שהוכיחם הניסיון". כלומר, דווקא בימי חז"ל הם נחשבו כבעלי תועלת, ולא בתקופתו.

ג. לעיתים המליץ הרמב"ם באופן שונה מזה של חז"ל - כך למשל, בעוד שבאופן כללי ראו חז"ל בעין יפה את אכילת הירקות,²¹² הרי שהרמב"ם הסתייג מאכילתם.²¹³ למעשה, יחס

205 אוצר הגאונים, מהדורת ב"מ לוין, ירושלים תר"ץ-תש"ג, גיטין סח ע"ב.

206 ראה למשל: תשובות הגאונים, מהדורת הרכבי, ברלין תרמ"ז, סימן שצד: "תחלה דע כי לא כענין רפואות שהיו הראשונים עושים רפואות שלעכשו. ויש כמה דברים שהיו הראשונים יודעים שיש במאכל זה שאין יודעין אותו עכשיו. ואין לסמוך עכשו על אותן רפואות לפי שאין אנו יודעין היאך רפואה בהן. ועוד אין לך דבר מיוחד מרפא לכל חלי אלא כל אחד יש בו רפואה לדבר אחד". וראה עוד תוספות מועד קטן יא ע"א, ד"ה כוורא; כסף משנה הלכות דעות ד, יח; ובהרחבה שטינברג (לעיל הערה 142), ו, עמ' 199, ובערך השתנות הטבעים.

207 בבלי, בבא בתרא קכו ע"ב.

208 בבלי, שבת קכט ע"ב.

209 ראה בבלי, שבת סז ע"א.

210 שם, סו ע"ב.

211 שם.

212 ראה למשל ירושלמי קידושין פ"ד, ה"ב, סו ע"ב: "א"ר יוסי בי ר' בון אף אסור לדרו בעיר שאין בה גינוניתא של ירק". על מקומם של הירקות בתזונה היהודית הקדומה, ראה למשל: י' פליקס, 'החקלאות היהודית', ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, הוצאת יד בן צבי, ירושלים תשמ"ב, א,

דומה מצאנו גם אצל חכמים ורופאים אחרים בימי-הביניים²¹⁴ ומסתר, שהסיבה לכך נעוצה בתפיסות שרווחו ברפואה הימביניימית, שהרמב"ם ואחרים ניזונו מהן. חשוב להדגיש, כי ישנם מקרים שבהם הזכיר הרמב"ם נורמות רפואיות שנזכרו בספרות חז"ל. ייתכן כי הסכים להם או שהזכירם משום שהיה להם יסוד ברפואה הקלאסית או ברפואת ימי-הביניים. בין הדוגמאות לכך הן רחיצת התינוק לפני טקס המילה ולאחריו²¹⁵; תועלתה של הזיעה למחלות חום (קדחות)²¹⁶, ונשיאת אבן תקומה בשבת למניעת הפלה של עוברים (על אף שמדובר בסגולה)²¹⁷.

5. שמירת הבריאות (Regimen Sanitatis) ורפואה מונעת (Preventive Medicine)

'שמירת הבריאות', או בשמה האחר 'הנהגת הבריאות', היא תחום רפואי שעניינו התנהגות נכונה בשגרת יומיום, כדי לשמור על בריאות איתנה. לפי השקפת הרמב"ם היסוד לבריאות גופנית ונפשית הוא ניהול נכון של החיים והתנהגות מאוזנת. במקרה של התערערות האיזון הבריאותי יש להרחיק מהחולה גורמים מפריעים, מכבידים ומציקים כגון אנשים בלתי רצויים, מקומות חמים ביותר וכדומה.²¹⁸ בחיבוריו הרפואיים האחרים מזכיר הרמב"ם המלצות לפעילויות נוספות, כגון השתתפות בצ'ד, סיפור סיפורים משמחים לחולה, ודאגה להבראתו במסגרת החברה והקהילה האורגנית שלו - חברים או בני משפחה.²¹⁹ גישה

עמ' 430-431; מ' ברושי, "על מזונם של בני ארץ-ישראל בתקופה הרומית", קתדרה 43 (תשמ"ז), עמ' 32-15; נ' בן חורים, "התזונה בתלמוד", הרופא העברי, 10 (תרצ"ז), עמ' 93-99.

213 ראה בהרחבה א"א שמש, "הסתייגותו של הרמב"ם מאכילת ירקות - על מה ולמה?", הרפואה 141 (טבת תשס"ב), עמ' 116-117.

214 ראה למשל שו"ת יכין ובעזו לר' שמעון דוראן, ירושלים תש"ל, ד"צ ליוורנו תקמ"ב, א, סימן כה; מ' בניהו, מאמרים ברפואה לר' רפאל מרדכי מלכי, ירושלים תשמ"ה, עמ' נח-נט.

215 לפי המשנה בשבת יט, ג מותר לרחוץ את התינוק במים חמים לפני המילה ולאחריה וגם ביום השלישי שחל בשבת: "מרחיצין את הקטן בין לפני המילה ובין לאחר המילה, ומזלפין עליו ביד אבל לא בכלי. ר' אליעזר בן עזריה אומר: מרחיצין את הקטן ביום השלישי שחל להיות בשבת". הלכה למעשה פסק הרמב"ם כפי שתי הדעות במשנה להתיר שלוש רחיצות אלה: "וכן מרחיצים אותו לפני המילה ולאחר המילה וביום השלישי למילה בחמין שהוחמו בשבת מפני הסכנה" (הלכות שבת, ב, יד). אולם השווה לדעת הראב"ד שטען כי הרחיצה לפני המילה אינה סכנה, ולכן אין לחלל עליה שבת אלא על ידי לא יהודי: "בשלמא אחר המילה סכנה היא לו ואפילו ישראל מצי מחמם ליה, אבל לפני המילה לא משכחת לה אלא שחממם עכו"ם" (השגות הראב"ד להלכות מילה ב, ח).

216 פרקי משה, יא, 14. לפי ההשקפה הרפואית שרווחה בימי חז"ל הזעה מהווה סימן להחלמת החולה וליציאתו מכלל סכנה. מסורת רפואית זו הובאה למשל בברכות נו ע"ב: "ששה דברים סימן יפה לחולה, אלו הן: עטוש, זיעה, שלשול, קרי ושינה, וחלום". גם בימי הביניים וראשית העת החדשה נחשבה הזעה והרחצה בבית מרחץ כתרופה ולשמירת הבריאות ראה י' בוכמן, "הפרקטיקה הרפואית של הרב והמרפא ר' חיים ויטאל", קורות יז (תשס"ד), עמ' יד.

217 הלכות שבת, יט, יד. על אבן תקומה כסגולה למניעת הפלות עוברים בעולם הקלאסי והימביניימי דנתי באריכות בספרי: 'חומרי מרפא ספרות היהודית של ימי-הביניים והעת החדשה פרמקולוגיה, היסטוריה והלכה' העומד לראות אור בהוצאת בר אילן.

218 מונטנר, במבואו לתשובות רפואיות, עמ' 130.

219 בהקדמה למסכת אבות ("שמונה פרקים"), פרק ה, מהדורת שילת, עמ' רמא כותב הרמב"ם: "וכן אם התעוררה עליו מרה שחורה - יסירה בשמיעת שירים ומיני נגינות, ובטויל בגנות ובבניינים נאים ובישיבה עם צורות הנאות (הסתכלות באנשים יפים, בכלים, בתמונות - אא"ש) וכיוצא בהם ממה

הערכה מחודשת של מפעלו הרפואי של הרמב"ם

רפואית-סוציולוגית זו, הממליצה לטפל בחולים או באנשים חריגים במסגרת הקהילה והחברה, מיושמת במערכות טיפוליות מודרניות. מחקרים עדכניים מראים כי יצירת אטמוספירה טיפולית נעימה ותומכת עשויה לסייע לריפוי חולים, שכן ניתן לנצל תופעות פסיכולוגיות וסוציולוגיות הטבועות בקבוצה למינוף טיפולי. גישה זו מיושמת במסגרת 'קהילה טיפולית' (*Therapeutic Community*) של אנשים הסובלים מבעיות פסיכולוגיות חמורות; קבוצות תמיכה לחולים כרוניים, מחלות סרטן, נפגעי סמים ותגובות פוסט-טראומטיות; שילוב ילדים חריגים במסגרות חינוכיות רגילות ועוד.²²⁰

המלצות הקשורות להנהגות רפואיות תועדו כבר בתקופות קדומות. הן נזכרו בחיבורי רפואה של סופרי יוון ורומא, וגם ברחבי הספרות התלמודית, וכבר עמד על כך בהרחבה הרופא היהודי-גרמני יוליוס פרויס.²²¹ גישות טיפוליות של קיום שגרה בריאה ושקידה על סדר יום בריא רווחו ברפואה המוסלמית, ובין הרופאים שעסקו בכך היו אלראזי (925-865), ובני תקופתו של הרמב"ם, אבן זהר, ואבן רשד.²²² בתקופה הנידונה גם רופאים יהודיים התייחסו להיבט זה של הרפואה, כגון ר' שם טוב אבן פלקירה (1225-1295 לערך),²²³ ר' נתן בן יואל פלקירה (ספרד, המחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה),²²⁴ וגם בחיבור יהודי עלום

שירחיב הנפש, ויסיר דאגת המרה השחורה ממנה". על הטיפול בחולה במסגרת החברה הוא מרצה בספרו הנהגת הבריאות, עמ' 50, פסקה 20: "וכן לחזק הכח החיוני בכלי הניגון ולספר לחולים סיפורים משמחים [ש]ירחיבו [את] נפשם [ו]ירחיבו את ליבם ולחדש חידושים [שיסיחו את דעתן] ויצחק עליהם (מהם), הוא וכל חברותו, ויבחרו לשמשו ולעמוד לפניו מי שישמח בו. כל זה מחויב בכל חולי". וראה בהרחבה: מ"ש גשורי, "מוסיקה ופואיזיה בספרות הרמב"ם ותקופתו", בתוך: "ל הכהן פישמן (עורך), קובץ תורני מדעי, ב, ירושלים תרצ"ה, עמ' רפח-שב. והשווה מורה הנבוכים, ח"ג, פרק כה, מהדורת ר"י קאפה, עמ' שלב. בנוסף לכל אלה שיבח הרמב"ם את ספורט הציד כמסייע לנפש ושחרורה: "המשוכה שבמיני ההתעמלות עם יגיעת הגוף שתרגיל הנפש ותשמח בו כמו הצידה והשחוק". ברם, יש מחכמי ימי הביניים שהסתייגו מספורט זה המייצג תרבות זרה ליהדות (על היחס לציד ראה: מ' סליי, חיתו ארץ, ירושלים תשמ"ח, עמ' 103-107; נ' רקובר, הגנת החי - ציד חיות, תשנ"ד). אין בידינו נתונים לגבי יחסו של הרמב"ם לציד, ברם ייתכן ובמקרים מסוג זה הוא התיר אותו לשם ריפוי של החולה.

220 על יישומה של תיאורית הקהילה טיפולית על חולים הסובלים מהפרעות אישיות ומטפליהם בבתי חולים. ראה O. Kerenberg, *Severe Personality Disorders*, Yale University Press, Chapter 21. המסגרת החברתית מנוצלת לטיפול קבוצתי המונחה על ידי מטפל מקצועי וגם במסגרת קבוצות לעזרה עצמית, ללא התערבות חיצונית. על היישום המודרני של שיטות טיפוליות אלה ראה: ד' בר גיל, "צרת רבים חצי נחמה - קבוצות לעזרה עצמית: סיוע הדדי", חברה ורוחה יז [4] (1997), עמ' 379-393; א' שלמה, "טיפול קבוצתי - תיאוריה ומעשה", מקבץ 13 [1] (2008), עמ' 79-84; מ' כהן "מודל התערבות קבוצתית קוגניטיבית-התנהגותית בשילוב ביו-פידבק לחולי סרטן ולבני משפחתם", שיחות, 22 [3] (2008), עמ' 212-219; ר' לשם-נמדר, "חשיבותה של קבוצת התמיכה לבני נוער החולים במחלה כרונית", מדיסין - רפואת ילדים 7 (2008), עמ' 38-39.

221 ראה פרויס (לעיל הערה 30), עמ' 501-582.

222 על תרומתו של אלראזי להנהגת הבריאות ראה: S. Hamarneh, "Some Aspects of Medical Practice and Institutions in Medieval Islam", *Episteme* 7 (1973), p. 16. על חיבוריהם של אבן זהר ואבן רשד בתחום זה ראה בסקירת הספרות הרפואית של הרמב"ם, ערך הנהגת הבריאות.

223 על חיבוריו בענייני שמירת הבריאות ראה ר' שם טוב אבן פלקירה, בתי הנהגת גוף הבריא, בתי הנהגת הנפש, תל אביב תש"י.

224 צרי הגוף (לעיל הערה 2), עמ' 78-88.

המיוחס לרמב"ן, אם כי ייחוס זה מסופק מאוד.²²⁵ בכל אופן, דומה, כי בהשוואה לחיבורים העבריים התייחסותו של הרמב"ם לסוגית הנהגת הבריאות היתה מקיפה ומעמיקה יותר. יוצא, אפוא, כי אין מדובר בתחום ייחודי לרמב"ם, אלא אימוץ של גישה שהיתה קיימת בעולם הרפואה של ימי הביניים.

הקונספט של שמירת הבריאות עבר לאירופה והדים לו מצויים גם בקרב חכמים יהודים אירופיים נוספים, כגון ר' יהודה החסיד, מחשובי חכמי אשכנז בתקופתו של הרמב"ם.²²⁶ מכאן, שהיו אלה השקפות ופרקטיקות תרפיות טראנס-מרחביות וטראנס-תרבותיות.²²⁷ להלן אתעכב בקצרה על הצעותיו של הרמב"ם לשמירת הבריאות בתחום הדיאטטיקה (*Dietetics*).

מזון בריא ודפוסי תזונה נכונים חשובים לבריאותו התקינה של האדם. המזון מספק לגוף את אבות המזון להם הוא זקוק: חלבונים, פחמימות ושומנים. קביעת מהותם של מזונות בריאים ומזונות מזיקים התגבשה במהלך הדורות בדרך של 'חיפוש ותהיה', ומאוחר יותר, עם התפתחות המדע בדרך אמפירית, מתוך הבנת הכימיה של מרכיבי המזון ופעילותם במערכת העיכול.

היחס לתזונה נכונה וההבחנה בין מאכלים בריאים ושאינם בריאים נזכר במקורות היהודיים כבר בתקופות העתיקות.²²⁸ הרמב"ם טען כי שורשן של רבות מהמחלות הפוקדות את האדם נעוץ באכילת מזונות שאינם בריאים, הרגלי אכילה נפסדים ובעיות עיכול. הקשר בין הגורמים הנזכרים למחלות מוכר היטב לאדם המודרני החי בחברה של שפע, כמו למשל, מחלות לב וכלי-דם הנגרמות כתוצאה מהשמנת-יתר וריבוי כולסטרול רע בדם.

על השפעתה הרעה של אכילת-יתר על בריאות האדם מרצה הרמב"ם בספרו 'הנהגת הבריאות', תוך שהוא מצטט מדברי היפוקראטס היווני: "התמדת הבריאות בהשמר מן השובע והניח השברון מן היגיעה".²²⁹ היינו, המתכון לשגרת בריאות הוא הימנעות מאכילת-יתר או התאמצות בעבודה מפרכת. על השפעת העיכול על בריאות האדם כתב הרמב"ם בספרו 'ברפואת הטחורים': "דע כי רוב החליים, [וביחוד ה]גדולים ביותר שבהם, מתחדשים בעבור רוע הבישול [=העיכול] באסטומכא".²³⁰

225 חיבור זה כולל שתי אזהרות: "אזהרת שמירת הבריאות על כל הי"ב חודשים" ו"עניין התקופות", פורסם על ידי שלמה אהרון בן יעקב ורטהימר בגנזי ירושלים כרך ג, ירושלים תרס"ב, עמ' ח-ט. על ייחוס מפוקפק זה לרמב"ן העירו ורטהימר עצמו וד' מרגלית בספרו דרך ישראל ברפואה (לעיל הערה 17), עמ' 210.

226 על אימוץ הגישה של הנהגת בריאות תקינה ברפואה האירופאית ראה: F. R. Farag, "Why Europe Responded to the Muslim's Medical Achievements in the Middle Ages" *Arabica* 25 (1978), pp. 292 - 309.

227 על כך ראה: מ' שפר, "משוגעים ושיגעון באימפריה העות'מאנית במאות ה-15-17", בתוך: ש' וולקוב (עורך), מיעוטים וזרים ושונים - קבוצות שוליים בהיסטוריה, ירושלים תשס"א, עמ' 191-204.

228 ראה פרויס (לעיל הערה 30), עמ' 553-582.

229 הנהגת הבריאות, השער הראשון, 1.

230 ברפואת הטחורים, השער הראשון, 1.

הערכה מחודשת של מפעלו הרפואי של הרמב"ם

גישתו הגלובלית של הרמב"ם היא שפעילותו ומצבו הרוחני של האדם מושפעים במידה רבה מהתנהגותו והרגליו בעניינים פיזיים. אשר על כן, הוא מייחס למזון בריא ולהרגלי אכילה נאותים חשיבות רבה, שכן הם התשתית לבריאות תקינה והם מהווים אמצעי לעבודת הא-ל. על הקשר שבין שני גורמים אלה הוא מרצה בפתיח לדיונו בסוגיית הנהגת הבריאות בספרו ההלכתי 'משנה תורה': "הואיל והיות הגוף בריא ושלם מדרכי השם הוא, שהרי אי אפשר שיבין או ידע דבר מידיעת הבורא והוא חולה, לפיכך צריך להרחיק אדם עצמו מדברים המאבדין את הגוף, ולהנהיג עצמו בדברים המברין והמחלימים".²³¹

בספרו 'הנהגת הבריאות' התייחס הרמב"ם בהרחבה לנושא של הדיאטטיקה, תוך שהוא מטפל בתזונה הראויה לאנשים בריאים המעוניינים לשמור על שגרת בריאות (השער הראשון), וכן לדיאטה המתאימה לחולים או לאנשים חלשים, כגון זקנים או מבריאים הנמצאים בשלבי החלמה והתחזקות (השער השני).

במהלכם של הפרקים העוסקים בתזונה מייצג הרמב"ם על משטר תזונה נכון, הכולל:

- א. שליטה בכמויות מזון - אכילת מזון בכמויות מתאימות ולא בכמויות מופרזות (א, 2).
- ב. דפוסי אכילה נכונים - לא לערב מאכלים הנוגדים זה את זה, יש לאכול כשרעבים וכשהקיבה ריקה; יש לרוקן את הקיבה ממותרות טרם האכילה (א, 4-5).
- ג. איכות המאכלים - על האדם להכיר את טבע המזונות ומזגם, אילו מהם טובים ומועילים ואילו מהם עלולים לפגוע בבריאותו (א, 6).

האם תרם הרמב"ם תרומה מיוחדת לתחום הרפואה המונעת?

לאור העובדה שהנושא של שמירת הבריאות היה מוכר בתקופתו של הרמב"ם ואף קודם לכן, מתעוררת השאלה, האם היתה תרומה ייחודית לרמב"ם בתחום זה? הרושם המתקבל הוא, כי מבחינת ההמלצות והפרקטיקות שהציע אין מדובר בחידוש, שכן אלה התבססו על עקרונות גאלנים-ערביים וכל רופאי התקופה הקונבנציונאליים פעלו על פיהם. עיקר תרומתו היתה בתחום המודעות והחינוך לנושא בקרב הציבור היהודי. אין לדעת מה היתה בפועל מידת השפעתו על ההמונים. ברם, יש להניח, שספריו הרפואיים, ואולי יותר מכך - התייחסותו לסוגיה בספרו 'משנה תורה', שזכה לתפוצה רבה, העבירו את המסרים הבריאותיים אל קהל הלומדים, והביאו להפנמתם במידה כזו או אחרת.

קשה למצוא השפעה ישירה של הרפואה המונעת של הרמב"ם ורופאי דורו על הרפואה המודרנית, שכן האחרונה מבססת את ממצאיה על האמפיריזם הצרוף ונמנעת מהנחות יסוד המעוגנות בספרות ההיסטורית. עם זאת, מעניין כי מסקנות והמלצות דומות מתחום התזונה, הבריאות, הספורט ואימון הגופני מצויות באופן בלתי תלוי גם בספרות המחקר של דורנו. כך, למשל, מחקרים מודרניים מצביעים על כך כי לספורט (ריצה, הליכה) ישנה השפעה ישירה על הגוף (זרימת דם וחמצן מוגברת למשל) וגם השפעה חיובית על מצב הרוח (שחרור לחצים).²³²

231 משנה תורה, הלכות דעות ד, א.

232 על השפעתם החיובית של הספורט וההתעמלות על נפש האדם ומצבו רוחו ראה למשל: א' מלאך-פינס, "התעמלות ובריאות נפשית", משאבי אנוש, 119 (1997), עמ' 48-49; י' פנחסי, "תרומת המשחק והאימון הגופני לבריאות הנפשית", גלי עיון ומחקר, 5 (1996), עמ' 95-112.

6. בריאות הנפש בכתבי הרמב"ם

הרמב"ם התייחס למקומה המרכזי של הנפש, תחלואיה ובריאותה, בכל אחת מהסוגות הספרותיות שחיבר: בכתבי הדת, הפילוסופיה והרפואה.²³³ בכתבי הפילוסופיה הוא מציין את חשיבות הנפש, שלמותה ואיזונה, להבנת מהות האדם מידותיו ומוסריותו;²³⁴ בחיבוריו הרפואיים הזכיר את חשיבות בריאות הנפש לשלמות הבריאות הכללית; ובמשנתו ההלכתית התייחס להשלכות של מצבים נפשיים - אותם הוא מגדיר על-פי ידיעותיו הרפואיות - על קביעת ההלכה והגיונה (ראה להלן).

גישתו העקרונית של הרמב"ם היא שישנם יחסי-גומלין הדוקים בין הגוף לבין הנפש. שני אלה תלויים זה בזה, כך שפעילותו הרוחנית של האדם מושפעת במידה רבה מהתנהגותו והרגליו בעניינים פיזיים ("נפש בריאה בגוף בריא"). על עיקרון זה הוא כותב בהקדמה למסכת אבות: "והכוונה בבריאות גופו - שתמצא הנפש כלֵיה בריאים ושלמים לאחוז בחכמות, ולקנות מעלות המדות והמעלות השכליות, עד שתגיע לאותה התכלית".²³⁵ הרמב"ם לא רק הטיף לשמירה על מכלול רכיבי האדם כהוראה אישית למטופליו, אלא הציב את הכרת הנפש והפסיכולוגיה של האדם כאחד מתחומי ידיעותיו הבסיסיים של הרופא.²³⁶

הרמב"ם דיבר על הקשר שבין הגוף לנפש גם במסגרת הטיפולית. כפי שהראה מרדכי זמיר, הרמב"ם חרג מהבוז שרחש לסגולות חסרות משען רציונאלי, כאשר הן עשויות להועיל לחולה מבחינת חיזוק דעתו. הרמב"ם ידע את אשר מראים מחקרים בימינו כי לנפש יש מקום חשוב בהחלמת החולה, ועל כן התיר סגולות העשויות לתרום להבראת החולה (ועל כך דנו בהרחבה לעיל).

בכתביו ישנה התייחסות לשני תחומים הקשורים לבריאות הנפש: א. מחלות נפש - תיאורן וההתמודדות איתן; ב. הדרכים לשמירת בריאות הנפש בשגרת חיים. להלן נעסוק בשני התחומים:

יחסו של הרמב"ם למחלות נפש

סיבותיהן של מחלות הנפש אינן ידועות במלואן. לפי הסברה הן נובעות, בחלקן לפחות, מגורמים תורשתיים, גורמי אישיות (כגון חרדה או היפוכונדריה הנובעות מאישיות שאינה יציבה), שינויים בכמותם של חומרים כימיים במוח ובטיבם, ולעיתים גם מהפרעות

233 במסגרת זו לא נעסוק בדיון בעניין הנפש עצמה, חלקיה וכוחותיה במשנת הרמב"ם, שכן הדברים ידועים ומפורסמים. ריכוז של קטעים רלוונטיים מתוך ההקדמה למסכת אבות הציג מונטנר במהדורת הנהגת הבריאות, עמ' 150-161. על בריאות הנפש במשנת הרמב"ם ראה ביתר הרחבה שמש, רופא הנפש (לעיל הערה 1).

234 על מבנה הנפש והאיזון הנפשי הנדרש לקבלת הנבואה ראה מורה הנבוכים, א, לד, עמ' נג-נד; הקדמות הרמב"ם למשנה, עמ' רסב-רסג (היות נפש האדם אחת); ש-שי (שמחה ואיזון נפשי).

235 הקדמות הרמב"ם למשנה (לעיל הערה 55), פרק ה, עמ' רמא.

236 הנהגת הבריאות, ג, 14.

הערכה מחודשת של מפעלו הרפואי של הרמב"ם

גופניות.²³⁷ על בסיס תורת גלינוס, חיפש הרמב"ם את שורשיהן של בעיות נפש בחוסר שיווי-משקל בין חלקי הנפש על-פי אמות המידה המדעיות של זמנו. כרציונאליסט, הוא לא קיבל את הקונספציה ששלטה בכיפה בימי-הביניים, לפיה אדם הלוקה בנפשו נשלט על-ידי שדים ודמונים. בניגוד לחכמים אחרים בימי-הביניים, כגון רש"י (צפון צרפת), המאה הי"א,²³⁸ נמנע הרמב"ם מלייחס את מחלות הנפש לשדים ודמונים ואף נמנע מלהציע פתרונות וטיפולים מאגיים להפרעות נפשיות. מבחינה זו גישתו קרובה יותר להשקפה הרפואית המודרנית, המתייחסת להפרעות וליקויים נפשיים בצורה רציונאלית ועניינית.

אבחון ומיון של מחלות נפש משוקעים בכתבי הרופאים הקלאסיים, ואף קודם לכן.²³⁹ הרמב"ם הטיב לתאר כמה ממחלות הנפש המאובחנות היום, כגון מלנכוליה, תזזית ופסיכופתיה. תרומתו לסוגיית הנפש ובעיותיה בספרות ההלכה ניכרת בשני מישורים: א. פרשנותו לספרות המשנה והתלמוד תרמה להבנת מצבי הנפש שחז"ל דיברו אודותם. ב. בכמה מקרים הוסיף הרמב"ם הבחנות רפואיות חדשות שלא נזכרו קודם לכן בספרות העברית, ומכאן תרומתו לפיתוח יחס התרבות היהודית לסוגיית נפש האדם ותחלואיה. במסגרת זו נתעכב על ארבע מחלות נפש שהזכיר הרמב"ם.

מלנכוליה (*Depression*) - בפירושו למשנה במסכת שבת (ב, ה) מאבחן הרמב"ם את המונח "רוח רעה" כבעיה נפשית:

רוח רעה, קורין לכל מיני "אלמאלנכ'וליא", ויש מהן מין שהחולה בורח ויוצא מגדרו כשרואה אור או כשהוא נמצא בין בני אדם, וימצא נחת רוח ותשקוט נפשו בחושך ובבדידות ובמקומות השוממים, וזה מצוי הרבה בבעלי המרה.²⁴⁰

המונח 'רוח רעה' מופיע במקרא ובספרות חז"ל בשתי הוראות: האחת, כטרופ דעת או שיגעון (שמואל-א, טז, יד), והשנייה כשד או מזיק (פסחים ק"ב ע"א). הרמב"ם כרופא וכרציונאליסט זיהה את ה'רוח הרעה' כמחלת נפש - מלנכוליה (*Melancholia*), מיוונית: melas שחור ו-chole (מרה), המכונה במינוח הפסיכולוגי-מדעי 'דפרסיה' (*Depression*)²⁴¹ - מצב של דיכאון ממושך.²⁴² הוא מציין שלמחלה זו הופעות וצורות שונות, ואת זו הנזכרת במשנה יש ליחס לנטייה של אנשים מדוכאים (בעלי 'מרה שחורה')

237 ט' סמית, המדריך לבריאות המשפחה (א' מגן מתרגם), תל אביב תש"ס, עמ' 294-295.

238 בכמה מביאוריו לתלמוד מציין רש"י כי רוח רעה התוקפת את האדם קשורה לשדים ומזיקים. ראה למשל בפירושו תענית כ"ב ע"ב ד"ה מפני המזהה רוח רעה כרוח של שידה.

239 בין הראשונים שבחכמי יוון הקדומה שעסקו במחלות נפש היה הפילוסוף והמתמטיקאי היווני פיתגורס, בן המאה ה' לפנה"ס, שחילק את מחלות הרוח לשלוש קבוצות: מאניה, מלנכוליה ופרניטיס (*Phrenitis*), וכן הוא תיאר הפרעות נפשיות הכרוכות בבלבול הקשורות למחלות חום, הפרעות אצל נשים לאחר דימומים קשים ועוד.

240 השווה: תוספתא עירובין (ליברמן) ג, ח.

241 מלטינית *Depressio*, כלומר לחץ, העקה. אציין שלעיתים זיהה מונטנר את ה'מלנכוליה' או 'מלנקוניה' בכתבי הרמב"ם כ- *Manic Depressives*, כלומר מניה-דפרסיה (פרקי משה, עמ' 89, הערה 384) ולעיתים כדפרסיה (שם, עמ' 291, הערה 198).

242 השווה לפירושו של ר' אברהם בן הרמב"ם (המאה ה-13) למונח 'רוח רעה' הקרוב מאוד לפרשנותו של אביו: "ורוח רעה היא אד של מרה שחורה דומה לשגעון" (תשובות רבינו אברהם בן הרמב"ם, מהדורת פריימן, ירושלים תרצ"ח, סימן כב).

להתרחק מחברת בני אדם ואף לשבת במקומות חשוכים. במקום אחר הוא מציין מאפיין נוסף של המלנכוליה - החולה מפחד לעיתים מדברים שאינם גורמים פחד לאדם בריא.²⁴³

הרמב"ם גם ציין את הגדרת המחלה ואת הסיבה האנטומית-רפואית להתפתחותה: "העלה השחורית, והיא מלאנקוניה, הוא ערכוב השכל השחוריי"²⁴⁴. כלומר, על-פי תורת המזגים והליחות של גלינוס, שהיתה היסוד לתפיסתו הרפואית של הרמב"ם, התגברות המרה השחורה גורמת לפגיעה במצב הרוח. בדרך כלל, הלוקה במחלה זו, בניגוד לתחושת דיכאון סתמית, אינו מסוגל להשתחרר ממצבו הנפשי הרעוע; דיכאונו ממושך והוא הולך ומעמיק, ומונע מהאדם בסופו של דבר לנהל חיים תקינים.²⁴⁵

קורדייקוס (כנראה סוג של כיפיון, *Epilepsy*) - הקורדייקוס נזכר במסכת גיטין בסוגיה העוסקת בהשלכות של מצבו הנפשי של המגרש אישה על חלות הגט.²⁴⁶ המשנה קובעת: "מי שאחזו קורדייקוס ואמר כתבו גט לאשתי לא אמר כלום" (גיטין, ז, א). בניגוד לרש"י, שפירש שמדובר בשד השולט באדם המשתכר, אבחן הרמב"ם זאת כבעיה זמנית שמקורה במוח האדם: "קורדייקוס, חולי המתהוה ממלוי תאי המוח והדעת מתבלבלת מחמתו והוא מין ממיני העלפון" [בנ"א: "ממיני חולי הנופל"] (פירוש המשניות, שם). הרמב"ם סבור שמדובר בטירוף-דעת זמני, היינו בלבול, אם כי הגורם לכך שונה: 'מילוי חדרי המוח', כנראה לחץ כלשהו או שמא מרה או לחות. בלבול זה אינו מאפשר מתן גט, שכן נדרשת דעת מקנה.²⁴⁷

'טירוף הדעת' - המשנה במסכת נידה מציגה רשימה של מספר נשים הזקוקות לסיוע של נשים פיקחות בבדיקת טהרה: "החרשת והשוטה... ושנטרפה דעתה, אם יש להן פקחות מתקנות אותן" (ב, ב). ביחס לאישה שנטרפה דעתה מסביר הרמב"ם בפירוש המשניות שהכוונה לאישה הסובלת מבעיה נפשית: "ומי שנטרפה דעתה, רוצה לומר החולה אשר נתערבב שכלה מחוזק החולי כמו שיקרה בחולאים החדים". מדבריו משתמע, שמדובר באישה הסובלת מבלבול, ככל הנראה זמני, שמקורו בכאבים חזקים שמקורם במחלה אחרת.²⁴⁸ כלומר, אין הכוונה לאישה שוטה סתם, דהיינו חולת נפש, אלא באישה שנמצאת במצב נפשי מבלבל.

התנהגות חריגה ואימפולסיבית (פסיכופתיות) - בכמה מחיבוריו ההלכתיים דן הרמב"ם בהתנהגויות המצביעות על בעיות נפשיות שיש להן השפעה מבחינה הלכתית. בתארו קווים אישיים של תלמיד חכם אידיאלי ומאפייניו מציג הרמב"ם מספר התנהגויות שאינן רצויות, שעל תלמיד חכם להימנע מהן גם בשעת צורך, שכן הן קיימות אצל אנשים חולי נפש (הלכות דעות ה, ח):

243 פרקי משה, ו, 15.

244 פרקי משה, כג, 63.

245 סמית (לעיל הערה 237), עמ' 294 - 295.

246 על מחלה זו בספרות היוונית-רומית, ראה פרויס (לעיל הערה 30), עמ' 320 - 321.

247 ראה שטינברג (לעיל הערה 143), ג, עמ' 572 - 573.

248 ראה שטינברג (לעיל הערה 143), ו, עמ' 409, הערה 68 הסבור שמדובר ב delirium, היינו תזזית.

הערכה מחודשת של מפעלו הרפואי של הרמב"ם

לא ילך תלמיד חכם בקומה זקופה וגרון נטוי, כענין שנאמר: 'ותלכנה נטויות גרון ומשקרות עינים', ולא יהלך עקב בצד גודל בנחת כמו הנשים וגסי הרוח, כענין שנאמר: 'הלוך וטפוף תלכנה וברגליהם תעפסנה', ולא ירוץ ברשות הרבים כמנהג משוגעים, ולא יכפוף קומתו כבעלי חטוטרות, אלא מסתכל למטה כמו שהוא עומד בתפלה, ומהלך בשוק כאדם שהוא טרוד בעסקיו. גם ממהלכו של אדם ניכר אם חכם ובעל דעה הוא או שוטה וסכל, וכן אמר שלמה בחכמתו: 'וגם בדרך כשהסכל הולך לבו חסר ואמר לכל סכל הוא', הוא מודיע לכל על עצמו שהוא סכל.

הקשר שבין הנפש והגוף משתקף בדברי הרמב"ם כאן בשפת הגוף ובהתנהגות, שכן הלוקה בנפשו מתנהג באופן מוזר. הרמב"ם מסתייג מהתנהגויות המעידות על מידות רעות, כגון גסות רוח או התנהגות נשית שאינה הולמת את הגבר בכלל ותלמיד חכם בפרט. באופן עקרוני הוא אינו שולל ריצה ברשות הרבים כשיש צורך בדבר,²⁴⁹ אלא שריצה במהירות מופרזת, בחיתוכים פתאומיים וחוסר שליטה המביא לפגיעה בעוברים ושבים מאפיינת בדרך כלל אדם לא-נורמלי.

התנהגות שאינה הולמת במרחב הציבורי נזכרה בספרות חז"ל בתיאור קיצוני יותר: "מהלך בשוק וקורע את בגדיו".²⁵⁰ קריעת הבגדים והתערטלות בפרהסייה נחשבות להתנהגות לא-נורמלית לכל הדעות.²⁵¹ על פי הרמב"ם גם ריצה, שכאמור, יכולה להיות לצורך - עלולה להיות סממן לחריגות ועדות לשיגעון כאשר היא מתבצעת במרחב הציבורי.

בהלכות עדות (ט, י) מציג הרמב"ם אבחון לאדם שאינו כשיר לעדות מחמת חוסר התאמה התנהגותי:

הפתאים ביותר שאין מכירין דברים שסותרין זה את זה ולא יבינו עניני הדבר כדרך שמבינין שאר עם הארץ, וכן המבוהלים והנחפזים בדעתם והמשתגעים ביותר הרי אלו בכלל השוטים, ודבר זה לפי [מה] שיראה הדיין שאי אפשר לכוין הדעת בכתב.

מתן עדות מצריך יישוב הדעת של העד. הוא חייב לבחון ולשקול את דבריו ולא לאומרם בחופזה. הרמב"ם מתייחס בהלכה זו למספר דפוסים התנהגותיים לקויים הפוסלים את האדם מלהעיד, שכן התנהגותו מעידה על אי יציבות וחוסר שיקול דעת. אין בכוונתנו לעמוד על כל הדפוסים הנזכרים, אלא על "המבוהלים והנחפזים בדעתם" בלבד. פחד והתרגשות במהלך מתן עדות הוא דבר טבעי ואנושי לחלוטין. הרמב"ם פוסל לעדות אדם

249 ראה לדוגמה הל' חובל ומזיק ו, ט.

250 וראה הגדרת שוטה שכתב הרמב"ם בהלכות עדות ט, ט: "השוטה פסול לעדות מן התורה... ולא שוטה שהוא מהלך ערום ומשבר כלים וזורק אבנים בלבד, אלא כל מי שנטרפה דעתו ונמצאת דעתו משובשת תמיד בדבר מן הדברים...". כפי שציין א' שהם-שטיינר, במאמרו "משוגעים באשכנז בימי הביניים", ציון סט (תשס"ד), עמ' 299-327, העירום וההתערטלות היו אחד המאפיינים הספרותיים לתיאור השיגעון במקורות יהודיים ונוצריים כאחד, למן תקופת המקרא ועד לעת החדשה. על תופעת המשוגעים באירופה ראה בהרחבה בספרו של שהם-שטיינר, שראה אור לאחרונה: חריגים בעל כורחם: משוגעים ומצורעים בחברה היהודית באירופה בימי הביניים, ירושלים תשס"ח, עמ' 111-194.

251 השווה: בבלי, חגיגה ג ע"ב: ילקוט שמעוני, שמואל א, כא, רמז קלא.

שמגלה בהלה ופחד בעצימות גבוהה וחריגה, וכך גם אדם הפועל בחופזה יתרה ללא צורך. הרב פרופ' אברהם שטינברג הציע כי כוונת הרמב"ם לאדם הסובל במידה כלשהי של הפרעת אישיות אנטי-חברתית (פסיכופתיה, *Psychopathy*).²⁵² אדם זה הוא אינו שקול מבחינה נפשית או רגשית, והתנהגותו חורגת מן המוסכמות החברתיות. הוא אימפולסיבי, אינו מחשב את מעשיו ונוטה לפרצי אלימות ולסכסוכים עם אנשים.²⁵³

שמירה על בריאות הנפש

הגישה הרפואית שמציע הרמב"ם מציבה למעשה פתרון כפול לשמירת הנפש ובריאותה:

א. בתחום המניעה - יש לשמור על איזון נפשי ולמנוע את התדרדרות יציבותה של הנפש על-ידי תרגילים והעמקה נפשית במהות העולם ומקרי הזמן כדי למנוע מצב של פחדים, דמיונות, ומחשבות מיותרות שאין להן בסיס. לפי השקפת הרמב"ם, מצב רוח ירוד הוא גורם בעל השפעה מכרעת על התמודדות עם תחלואי הגוף. גישה זו עוברת כחוט שני בחיבוריו הרפואיים והיא עומדת בבסיסן של הצעות טיפול מגוונות. דומה, שההמלצה החשובה ביותר שמציע הרמב"ם היא שמירה על מצב רוח טוב באופן קבוע ושגרת, מבלי להיגרר למחשבות רעות, פחדים ודמיונות שווא (בלשונו: "הבלי ההתפעלויות").²⁵⁴ כדי לשמור על האיזון הנפשי נדרשת משמעת וכן התבוננות בערכם האמיתי של דברים, פעולות והתרחשויות - מהם הטובים באמת ומהם הרעים באמת. אין לו לאדם להצטער על דברים שחלפו ועברו מן העולם, כמו למשל נזק כספי, אלא עליו להתייחס לדברים בפרופורציות נכונות, שכן הצער עליהם אינו יכול להועיל. על האדם לאמץ חשיבה פוזיטיבית ולא שלילית, ואין לו להיגרר למחשבות על דברים שלא באו לעולם. זאת ועוד, על האדם להיות מודע למגבלותיו ולא לדרוש מעצמו דברים שאינם רלוונטיים או שאינם בכוחו. בסופו של דבר, קורר רוח מסייע לעמידה איתנה בפני התרחשויות ומקרי הזמן.

ב. חיזוק הנפש - הרמב"ם סבור כי המתכון לבריאות נאותה היא חיזוק שני המרכיבים, הגוף והנפש כאחד: את הגוף ניתן לחזק על-ידי מאכלים מתאימים ואת הנפש על-ידי חומרים ארומאטיים נעימים.²⁵⁵ הרחה תדירה בבשמים מסכה קורת רוח לאדם, ויש באפשרותה להפיג מתחים ולמנוע התפתחות בעיות נפשיות. למעשה, השפעת הבשמים על נפש האדם צוינה כבר בתקופת המשנה והתלמוד,²⁵⁶ ובמקביל לרמב"ם גם בספרות ימי-הביניים.²⁵⁷ הרמב"ם

252 ראה שטינברג (לעיל הערה 143), ו, עמ' 410. הבחנה זו מבוססת על פרשנותו של הסמ"ע (ח"מ, סימן לה, ס"ק כב) לדברי הרמב"ם שבמקור זה.

253 רקע רפואי למחלה זו ראה סמית (לעיל הערה 237), עמ' 303.

254 הנהגת הבריאות ג, 17-19.

255 הנהגת הבריאות, ב, 20.

256 ראה בבלי, ברכות מג ע"ב. על בשמים וריח כמוטיבים מנטאליים ומרכיבים בפראטיקות יהודיות מיסטיות ראה מאמרי: א"א שמש, "מריח בשמים לעולם הנשמות וגן עדן: התגבשותו של סמל הגותי", דעת 47 (תשס"א), עמ' 53-68.

257 על השפעת הבשמים על נפש האדם וחיזוקה בספרות היהודית של ימי-הביניים ראה: מאמרים ברפואה (לעיל הערה 214), עמ' קסד. והשווה ר' יעקב בן הרא"ש, טור, או"ח, סימן רצז.

הערכה מחודשת של מפעלו הרפואי של הרמב"ם

מנחה להריח בבשמים במקרים של ליקוי של איך-אונות (*Impotence*) הנובע לא אחת ממתחים, פחדים ובעיות נפש.²⁵⁸

הרמב"ם ממליץ על סדרה של פעולות יומיומיות, חומריות ורוחניות, המגבירות את מצב הרוח ומשחררות לחצים נפשיים. פעולות אלה עשויות להועיל גם לאנשים שכבר לוקים בבעיה נפשית ורגשית. בין הפעילויות הוא מונה דיאטטיקה נכונה (מאכלים וזמני אכילה), רחיצה, שינה, תרגילי ספורט ונשימה, רכיבה, תשיש המיטה, קריאה, שמיעת מוזיקה, ראיית גני נוי, שיחת רעים ומבדחים,²⁵⁹ ומעניין שחלק משיטות תרפיות אלה היו מקובלות כבר בעולם העתיק.²⁶⁰

במאמר 'על חיזוק כח הגברא' שחיבר הרמב"ם עבור השליט האיובי אלפאצ'ל (1198), הוא מציע לשליט דרכים שונות להתמודדות עם איך-אונות, כגון הנהגות נכונות, מאכלים ותרופות. במבוא לדבריו הוא מצביע על כך שבעיותיו של המלך אינן פיזיולוגיות בלבד, אלא גם פסיכולוגיות-נפשיות.²⁶¹ ההיסטוריה האישית שלו אינה מותרת ספק, כי הוא סבל ממתחים נפשיים על רקע מלחמת הירושה על כס המלוכה לאחר מות אביו צלאח אלדין. גם בדונו במחלת הקצרת (אסטמה, *Asthma*) קובע הרמב"ם כי לעצבות ישנה השפעה פיסיולוגית על הגוף - היא גורמת ל'הצרות הנפש' ולהגבלה בפעילות הגוף ותפקודו, כגון על הנשימה. השמחה, לעומת זאת, מרחיבה את הנפש, מעודדת את רוח החולה ואת פעילותו הגופנית:

אבל התנועות הנפשיות ענינם ידוע, ר"ל מה שאנו רואים בענינים מכאב הנפש וקצר הרוח, וחולשת הפעולות הנפשיות, והחיוניות הטבעיות עד כי התאוה בעת האכילה תבטל מן הצער, והפחד והיגון והצרה, כי אם ירצה האדם להרים קולו, לא יוכל וישוב רוחו קצר לחולשת כלי הנשימה להגביהם כראוי [...] והגילה והשמחה יעשו הפכם להרחבת הנפש ותנועת הדם והרוח, היוצא מהגוף וי(ראו פעולות [האיברים] בכל (ה)שלמות שיתכן²⁶².

יוצא אפוא, כי הרמב"ם רומז כאן לקשר הפסיכוסומאטי שבין הגוף לנפש. מצד אחד, נפש שאינה בריאה עלולה לגרום את האדם למחלות, ומאידך גיסא, אדם בריא בנפשו יוכל להתגבר על המחלה הפוקדת אותו.

מחקרים עדכניים מראים כי למצב רוח טוב, לשמחה ולצחוק ישנן השפעות פיסיולוגיות

258 על חיזוק כח הגברא, פסקה 10, עמ' 61.

259 תשובות רפואיות, עמ' 150, פסקה ב. על הרצאותיו של הרמב"ם בענייני שמירת הבריאות ראה עוד: F. Rosner, "Moses Maimonides and Preventive Medicine", *Journal of History of Medicine and Allied Science*, 51 [3] (1996), pp. 313-324.

260 כך למשל, שימוש במוסיקה, ריקודים והתעמלות היה קיים במקדשים במצרים ובבבל העתיקה. ראה י' פראוור (עורך), האנציקלופדיה העברית, ירושלים תל-אביב תשל"ה, ערך פסיכיאטריה, כרך כז, עמ' 983.

261 מידע רפואי זה מתאים בהחלט לידוע לנו היום. בעיות איך-אונות נגרמות מסיבות גופניות, כגון עייפות, מחלה כרונית כלשהי, פגיעות בחוט השדרה או באברי המין וכן כתוצאה מבעיות נפשיות. ראה סמית (לעיל הערה 237), עמ' 614.

262 ספר הקצרת, ח, 2, עמ' 87.

חיוביות. הצחוק גורם להפחתת כאב באמצעות הפרשת אנדורפיין ומסייע למערכת החיסון על ידי הגדלת מספר תאי הלימפוציט T והפחתת קורטיזול בדם. שמחה וצחוק מסייעים להרפיה, מפיגים פחדים, דאגות, שעמום ובדידות, ואף יוצרים אצל החולה השקפה חיובית העשויה לשפר את ההתמודדות עם המחלה.²⁶³ על רקע זה התפתח ענף חדש יחסית ברפואה הקרוי 'ליצנות רפואית' (*Clown care, Clown doctors*), מתוך הנחה שהדבר מביא להחלמה טובה ומהירה יותר.²⁶⁴

הקשר בין בריאות הגוף והנפש - מקורות ההשפעה על הרמב"ם

על תרומתו של הרמב"ם לענף בריאות הנפש והפסיכוסומטולוגיה כותב זיסמן מונטנר את הדברים הבאים:

כל ספרי הרמב"ם מלאים לימוד שיטת-ריפוי הנפש וחיבתה²⁶⁵ [...] בכולם הוא דורש מלבד הנהגת בריאות הגוף גם הנהגת בריאות הנפש אשר בלעדיה אין קיום וערך לבריאות הגוף. הוא הראשון מבין הרופאים הגדולים של ימי-הביניים המצביע על הסינתזה הזאת, והמציע גם תרגילים כיצד ללמוד ולהגיע לחיי בריאות ואושר [...] ובשל כך העמיד אותו עבדול-לטיף (*Abdul Latif*), מגדולי הרופאים שבדורו, עוד למעלה מגלינוס, באומרו: "גלינוס ריפא את גוף האדם בלבד, בן מימון את גופו ונפשו כאחד".²⁶⁶

לפי מונטנר הרמב"ם היה 'הראשון מבין הרופאים הגדולים של ימי-הביניים המצביע על הסינתזה שבין הגוף והנפש. השאלות המתבקשות הן, האם אכן היה הרמב"ם הראשון בתחום זה? האם היתה לרמב"ם תרומה סגולית בהבנת הקשר שבין בריאות הגוף ובריאות הנפש?

קשה לקבל את מסקנתו של מונטנר, שכן הרמב"ם לא היה היחיד שדגל בכך, ואף לא הראשון בתחום. בשיטה זו דגלו רופאים נוספים בתקופת ימי-הביניים ומצאנו לה שורשים אף קודם לכן. הדים לקשר שבין בריאות הגוף והנפש מצויים כבר המקורות היהודיים הקדומים.²⁶⁷ בעניין זה נראה כי הרמב"ם הושפע באופן מכריע ביותר מהרפואה הערבית.²⁶⁸

263 על תרומת הצחוק לבריאות ראה: א' עקביא, "למען בריאותנו נצחק", איתנים (מרץ 1984), עמ' 66-67.

264 על ענף הליצנות הרפואית, תרומתו להחלמת חולים ושילובו במסגרת טיפול בבתי חולים ראה למשל: ר' זיו-שוחט, "האף האדום נוגע בלב", בטאון הסיעוד האונקולוגי 16 [2] (2007), עמ' 24-31; ה' ציוני, "הגדרת תפקידי הליצן הרפואי בעבודה עם חולים מבוגרים" הרפואה 147 [1] (2008), עמ' 25-29; י' בורנשטיין, "השפעתם של ליצנים רפואיים על חולים מאושפזים", הרפואה, שם, עמ' 30-32.

265 על גישתו הפסיכוסומטית השיטתית הרצה הרמב"ם באופן מקיף בספרו הנהגת הבריאות, שער ג, "הנהגת בריאות הנפש", פסקאות 12-19, עמ' 58-63.

266 ז' מונטנר, הריפוי בדרך הנפש (בטווי הנפש בחיים היום-יומיים אצל בריאים וחולים), הנהגת הבריאות, עמ' 181. מונטנר, שהגדיר את הרמב"ם כ'רופא הנפש' ו' ליבונין שראה בשיטתו הפסיכוסומטית נכס חשוב לענף הפסיכו-נוירולוגיה התייחסו לגישתו העקרונית בכמה מקומות. ראה: ז' מונטנר במבוא לספר הקצרת, הוצאת ראובן מס, ירושלים ת"ש, עמ' נ-ז; הנהגת הבריאות, עמ' 17-19. י' ליבונין, "הפסיכיאטריה והנוירולוגיה במקורות העבריים העתיקים", הרופא העברי, לה, חוברת א (1962). במקום אחר הוסיף זיסמן וטען בצדק כי אחדות של הגוף והנפש מהווה ביטוי לאמונה בא-ל אחד וביטול השניות (דיכוטומיות) בכוחות עליונים נפרדים. פירוש לפרקי אבוקראט, מבוא עמ' XII.

267 הקשר שבין בריאות הגוף והנפש צוין בתלמוד בקשר למחלת הטחורים המשפיעה לרעה על הסובל מהן. ראה למשל: בבלי, נדרים כב ע"א: "ונתן ה' לך שם לב רגז וכליין עינים ודאבון נפש", איזהו דבר

הערכה מחודשת של מפעלו הרפואי של הרמב"ם

רופאים מוסלמים, הדגישו את חשיבותה של בריאות הנפש לשגרת החיים, והיותה מרכיב בלתי נפרד מבריאותו הכללית של האדם. דוגמה לכך הם דבריו של חוניאן אבן אסחאק, מחשובי הרופאים במאה התשיעית (872-810), שהדגיש ששה עקרונות יסוד לחולי ולבריאות: אויר וסביבה, מזון ומשקה, עבודה ומנוחה, ערנות ותנומה, פינוי ושמירה (הקאה וחוקן), מתינות וסובלנות של תחושות פסיכולוגיות כפחד דאגה כעס ושמחה.²⁶⁹ ששת העקרונות של אבן אסחאק, הכוללים פעולות גופניות לצד פעילות נפשית, הוזכרו גם אצל הרמב"ם בספר הקצרת:

וכבר נודע שהנהגת הבריאים והחולים כולם כללוהו הרופאים בשבעה סוגים. הששה הכרחיים, והאחד בלתי הכרחי. והששה הכרחיים הם סוג האויר המקיף אותנו, וסוג מה שיאכל וישתה, וסוג התנועות הנפשיות, וסוג התנועה הגופנית והמנוחה שכנגדה, וסוג התנומה וההקצה וסוג ההרקה והעוצר.²⁷⁰

אפרים לב שעסק במתודות הטיפוליות והפרמקולוגיות של הערבים בימי-הביניים מציע הערכה כללית לגבי התפיסה הרפואית הערבית:²⁷¹

הערבים גייסו את העולם הרוחני על מרכיביו לצורך מרפא ופיתחו שיטות טיפול בבעיות פסיכולוגיות. הרופאים הערביים הכירו בקשר בין מצב פסיכולוגי למצבים ולתגובות גופניות. הערבים זיהו לדוגמה כי שמחה והתרגשות גורמות לעליית חום הגוף וכי פרץ רגשות פוגע בקורדינאציה. מאוחר יותר הבינו כי ניתן לשלוט בפחד ובשנאה ואף להשתמש ברגשות אלה.

לפי האמור ברור, כי תפיסות אלה מלמדות גם על דרכו של הרמב"ם בסוגיית הפסיכוסומאטולוגיה.

מייקל דולס, שעסק בתופעת המשוגעים והשיגעון בארצות המוסלמיות, הצביע על השפעת תורת הנפש של מלומדים מוסלמיים על הרמב"ם בהיבטים נוספים. דוגמה לכך היא עיסוקו בעיצוב ובהגדרה של קריטריונים לאבחון מחלות נפש, והצהרתו על הקושי האובייקטיבי להגיע לאבחונים מדויקים משום גיוונן של מחלות הנפש,²⁷² כפי שמוסר המוסלמי אבן-אמרן בן המאה התשיעית.²⁷³

שמכלה את העינים ומדאיב את הנפש? הוי אומר: אלו התחתוניות". מקורות שונים בתלמוד עוסקים ברעיון של הגוף המשמש "משכן פסי לנשמה" ועל החיבור הקריטי שביניהם. ראה למשל בבלי נדה לא ע"א: "שלשה שותפין יש באדם, הקב"ה ואביו ואמו. אביו מזריע הלובן, שממנו עצמות וגידים וצפרנים, ומוח שבראשו, ולובן שבעין. אמו מזרעת אודם, שממנו עור ובשר ושערות, ושחור שבעין. והקב"ה נותן בו רוח ונשמה וקלסתר פנים, וראיית העין, ושמיעת האוזן, ורבור פה, והלוח רגלים, ובינה והשכל. וכיון שהגיע זמנו להפטר מן העולם - הקב"ה נוטל חלקו, וחלק אביו ואמו מניח לפניהם".

268 ראה בהרחבה: שמש, רופא הנפש (לעיל הערה 1).

269 לב, סממני, (לעיל הערה 1), עמ' 29.

270 ספר הקצרת, א, 3, עמ' 74.

271 לב, סממני (לעיל הערה 1), עמ' 30.

272 ראה משנה תורה, הלכות עדות, ט, י. ובדיון שהובא לעיל.

273 M. W. Doles, *Majnun: The Madman in Medieval Islamic Society*, Oxford 1992, p. 73, 452.

תרומתו של הרמב"ם לדורות הבאים בתחום בריאות הנפש

על אף שאין לראות ברמב"ם מגלה הקשר שבין גוף לנפש, דומה כי בכל זאת היתה לו תרומה לתחום בעצם העלאת הנושאים לדיון בצורה מקיפה ויסודית, ובהנחלת המודעות לדבר בקרב הציבור היהודי בדורות הבאים (כדומה לרופאה המונעת, כדלעיל). השקפותיו אומצו על-ידי רופאים יהודיים, ואף על-ידי רבנים ששילבו בחיבוריהם ההלכתיים הוראות מתחום הבריאות, חלקן שאובות מספרי הרמב"ם (לדוגמה מהלכות דעות). חכמים אלה הטיפו לשמירת הבריאות תוך אימוץ ההשקפה, שהדבר נחוץ לקיום עבודת הא-ל בצורה שלמה.²⁷⁴

כמה מההשקפות והטיפולים שהציעו הרמב"ם ורופאי תקופתו בתחום בריאות הנפש נמצאו רלוונטיים בדורות מאוחרים. עקרונות טיפול דומים לאלה שהציעו הומלצו על-ידי ראשוני הפסיכיאטרים באירופה, כגון הפרוסי יוהן כריסטיאן רייל (1759-1813).²⁷⁵ גם ההשקפה הגורסת כי קיים קשר הדדי בין הגוף והנפש הוכחה ברפואה המודרנית כתפיסה שרירה וקיימת. כך, למשל, מחקרים מודרניים מלמדים כי מחלות גוף משפיעות לרעה על נפש האדם, כמו למשל העובדה, שהפרעות במערכת העיכול עלולות לגרום למצבי רוח קשים ודיכאון.²⁷⁶

ד. דיון ומסקנות: הערכה מחודשת למפעלו הרפואי של הרמב"ם

תרומתה של הרפואה הערבית לפרקטיקה ולפרמקולוגיה העולמית נידונה בעשורים האחרונים בכמה מחקרים היסטוריים.²⁷⁷ חלקם של היהודים בפיתוח הרפואה המוסלמית בספרד וארצות אפריקה במאות הראשונות לאלף השני היה רב יחסית למספרם, והם היו גורם דומיננטי בענף הרפואה.²⁷⁸ לאור הצגת ההיבטים השונים הנוגעים לפעילותו של

274 רבים הם המקורות הרבניים-הלכתיים המביאים מדברי הרמב"ם בנושא של שמירת בריאות הגוף והנפש. ראה למשל: טור, יורה דיעה, סימן קטז; שולחן ערוך, שם, סעיף ו; ר' שלמה גאנצפריד, קיצור שולחן ערוך, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ה, פרק לב, הלכה א, עמ' סד; ר' אליעזר וולדינברג, שו"ת ציץ אליעזר, ירושלים תש"ה-תשנ"ח, חלק י"ב, סימן צג.

275 כך, למשל, במסגרת הגירוי החיובי לחולה הנפש הוא הציע אלמנטים דומים מאוד לאלה שהציע הרמב"ם או רופאי דורו, כגון שימוש ביין, אופיום ותשמיש המטה. בשיטה השנייה שהתבססה על גירוי חוזר ונשנה של איברי חישה חיצוניים הוא המליץ על האזנה למוסיקה, נגינה בכלים והעלאת הצגות. ראה: ר' זלשיק, "ה'רפסודיות" של יוהן כריסטיאן רייל, זמנים 73 (2000-2001), עמ' 83.

276 על השפעת מחלות גוף ובריאות לקויה על נפש האדם ראה: ה' תומא, "תגובות נפשיות לבריאות לקויה", גרונטולוגיה, 14 (1979-1980), עמ' 5-12, ר' לויטס, "מצבי חרדה ודיכאון עקב הפרעות במערכת העיכול", רופא המשפחה, י (1981), עמ' 75-79.

277 D. Campbell, *Arabian Medicine and its Influence on the Middle Ages*, Amsterdam 1926; A. Ali, "Contribution of Islam to the Development of Medical Science", *Studies in History of Medicine* 1 (1980), pp. 44-52; M. Ali & J.S. Qadry, "Contribution of Arabs to Pharmacy", *Studies in History of Medicine* 6 (1982), pp. 43-53; M. Rogers, "The Arab Contribution to Botany and Pharmacology" *Arab Affairs*, 6 (1968), pp. 71-86.

278 על תרומתם של יהודים במרחב המוסלמי לפריחת הרפואה ראה: H. Friedenwald, *The Jews and Medicine: Essays, II*, Baltimore 1944, pp. 632-634.

הערכה מחודשת של מפעלו הרפואי של הרמב"ם

הרמב"ם כרופא וכמחבר ספרי רפואה יש מקום להציע הערכה כללית למפעלו הרפואי ולמידת השפעתו על הרפואה בדורות שלאחר מכן:

מפעלו הרפואי של הרמב"ם - תיאורטי או פרקטי?

הרושם המתקבל מהמחקר הוא, שרוב הידוע לנו על פועלו של הרמב"ם מתרכז במישור הספרותי התיאורטי, ומעט מאוד בתחום הפרקטי²⁷⁹. הרמב"ם הותיר אחריו יכול ספרותי-רפואי רב בכמותו ובהיקפו התימטי, בבחינת 'משנה סדורה', אך המידע הגלום בו מתחום הריאליה הרפואית זעום למדי. הפן התיאורטי שבמפעלו בא לידי ביטוי בכמה עובדות: 1. תפקודו כרופא - בסך הכל, אין ברשותנו מידע ריאלי מספיק על תפקודו של הרמב"ם כרופא פעיל ועל הפרקטיקות שבהן טיפל בחוליו. מידע היסטורי חלקי המתאר את פעילותו מצוי באיגרותיו, אך לא עומדת לרשותנו ספרות היסטורית חיצונית, המתארת את תפקודו בפרספקטיבה רחבה ואובייקטיבית. מכמה איגרות אנו למדים על תפקידו כרופא חצר ועל סדר יומו העמוס שכלל טיפול בחולים רבים, ברם לא נמצא בהן כל פירוט ביחס לאופני הטיפול. אחת הדוגמאות הבולדות (מלבד האיגרות האישיות ששלח הרמב"ם לאלפאצ'ל) המתארות באופן חי טיפול של הרמב"ם הוא אוטוגרף רפואי שפרסם ש"ד גויטיין שנמצא בגניזה הקהירית. מדובר באיגרת ששלח הרמב"ם אל ממונה אחד, כנראה של בית הכנסת של דמוה, בו הוא מציע לו לטפל במחלתו באמצעות חלב-פרה.²⁸⁰

בהקשר לפעילותו הפרקטית של הרמב"ם חשוב לציין לתופעה מעיינת. בספרות הרפואית-הפולקלוריסטית מצויים 'סיפורי ריפוי' רבים המיוחסים לרמב"ם. סיפורים אלה שפרסם לאחרונה י' אבישור, מכילים לכאורה עדויות חיות לחומרי מרפא וטכניקות ריפוי של הרמב"ם²⁸¹. ברם, ז'אנר זה נגוע בשתי בעיות מתודולוגיות מרכזיות: (א) אלו סיפורים עממיים מאוחרים לתקופתו של הרמב"ם, שהאותנטיות ההיסטורית שלהם מפוקפקת ומוטלת בספק; (ב) אין להוציא מכלל אפשרות, שהם סופרו או הועלו על הכתב מתוך מניעים שונים, כגון הצגת חכמים כבעלי כוחות ריפוי יוצאי דופן. בכל אופן מתקבל הרושם, כי הניסיון לייחס לרמב"ם סיפורים מעין אלה בא להשלים את הפער שבין גדולתו הספרותית לבין העמימות והערפל על פעילותו הרפואית-פרקטית.

279 הפער בין הידע הרפואי הפרקטי והתיאורטי הוא אחד התחומים הנחקרים ביותר בדיסציפלינה של תולדות הרפואה והפרמקולוגיה. בעניין זה ראה למשל במחקרם של לב ועמר על הידיעות הפרמקולוגיות המצויות בגניזה הקהירית, תוך השוואתם למקורות מידע מסוגים שונים כדי לקבל תמונה היסטורית משקפת ככל האפשר: E. Lev and Z. Amar, "Practice Versus Theory: Medieval Materia Medica according to the Cairo Geniza", *Medical History*, 51 (2007), pp. 507-526. E. Lev and Z. Amar, *Practical Materia Medica of the Eastern Mediterranean According to the Cairo Geniza*, Brill & Sir Henry Wellcome Series, 7, Leiden 2008.

280 ראה ש"ד גויטיין, "אוטוגרף של הרמב"ם ומכתב איליו מאת אחותו מרים (עם השלמה לספר תשובות הרמב"ם)", תרביץ, לב (תשכ"ג), עמ' 184-194.

281 י' אבישור, שבחי הרמב"ם: סיפורים עממיים בערבית יהודית מהמזרח ומצפון אפריקה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 33-36. על הרפואה בראי הפולקלור היהודי ראה עוד: ח' שוורצבוים, שורשים נופים: מבחר כתבים בחקר הפולקלור, ירושלים תשנ"ד, עמ' 45-55.

2. כתיבת חיבורים פרקטיים עבור בעלי מקצוע - בניגוד לחיבוריהם של יונס אבן יצחק אבן בכלארש, ששירת כרופא חצר בשושלת בני הוד בספרד (המאות הי"א-י"ב),²⁸² או כהן אלעטאר אלאסראילי (המאות הי"ג-י"ג),²⁸³ רוב ספריו של הרמב"ם לא נכתבו עבור רופאים או רוקחים המבקשים הנחיות רפואיות מעשיות. רוב חיבוריו הרפואיים נכתבו עבור השליט שסבל ממחלות שונות וביקש להן מזור. באיזו מידה הועילו עצותיו להבראתו של השליט, אין אנו יודעים, ברם ברור שאינו דומה חיבור המיועד עבור בעלי מקצוע הבוחנים את טיבו, לחיבור המופנה לאדם ספציפי שאינו עובר ביקורת מקצועית.

השפעת חיבורי הרמב"ם על רופאים יהודיים בדורות מאוחרים

חיבוריו של הרמב"ם הפכו לאבן שואבת למידע רפואי כבר לאחר מותו. העקרונות והטיפולים הרפואיים שהזכיר צוטטו, נידונו, פורשו והורחבו במהלך המאות הבאות באופן בולט דווקא על-ידי רופאים יהודיים. ניתן להציע מספר סיבות אפשריות שהביאו לכך: ההערכה שרחשו לפעילותו הרפואית ועמדתו בארמון של שליט, חיבוריו המקיפים, ואולי גם היותו אישיות יהודית בעלת סמכות דתית גבוהה.

מצויות לכך דוגמאות רבות ונסתפק כאן בכמה מהן בלבד: אחד ממקורותיו הרפואיים של הרופא ר' נתן בן יואל פלקירה, שחי בספרד במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה היו חיבורי הרמב"ם. בין השאר הוא אימץ את דעת הרמב"ם כי הטעם למאכלות אסורות הוא רפואי.²⁸⁴ גם ר' דוד די-סילוה, שחי בירושלים בתפר המאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה, אימץ את גישת הרמב"ם בעניין מאכלות אסורות וטען כי אכילת חלב גורמת נזק לגוף.²⁸⁵ כפי שציין ז' עמר, כהרמב"ם גם סילוה ראה את רפואת הגוף ואת רפואת הנפש כחטיבה אחת, וגם דרכי הטיפול שלו דומות לאלו של הרמב"ם.²⁸⁶ דוגמה נוספת לרופא שהושפע מהרמב"ם הוא ר' יעקב צהלון (1630-1693), רב ורופא, נצר למשפחה ממגורשי ספרד שפעל בעיקר ברומא ובפרארה. ספרו 'אוצר חיים' (ונציה 1683) מכיל, בין השאר, את פירושו לפרק רביעי להלכות דעות לרמב"ם - 'שמירת הבריאות לרמב"ם'.²⁸⁷ צהלון שהתרשם מפרק זה בחר להביאו בתוספת פירוש משלו, המהווה סיכום לגישתו שלו.²⁸⁸

282 על בכלארש וספרו על התרופות הנפרדות שנקרא "אלמסתעיני" כהוקרה על שמו של השליט אבו ג'עפר אחמד השני אלמסתעיני (1109-1085), ראה י' סרי וז' עמר, "חומרי רפואה מאלשאם על-פי אלמסתעיני", בתוך ב' אברהמוב (עורך), מחקרים בערבית ובתרבות האסלאם, תל אביב תשס"א, עמ' 77-61; עמר וסרי, אבן בכלארש (לעיל הערה 2), עמ' עט-צא.

283 רוקח יהודי שחי ופעל בתקופה הממלוכית וכתב בשנת 1259 חיבור העוסק בניהול בית-מרקחת. ראה עליו: S. Hamarneh, "The Rise of Professional Pharmacy in Islam", *Medical History*, 6 (1962), pp. 59-63.

284 צרי הגוף (לעיל הערה 2), עמ' 57-61.

285 ז' עמר, פרי מגדים לר' דוד די-סילוה הרופא מירושלים, ירושלים תשס"ד, עמ' 54.

286 פרי מגדים, שם.

287 ראה ז' עמר, שמירת הבריאות להרמב"ם: פירושו של ר' יעקב צהלון הרופא להלכות דעות פרק ד, נוה צוף תשס"א.

288 עמר, שם, עמ' 26.

הערכה מחודשת של מפעלו הרפואי של הרמב"ם

רפואת הרמב"ם

האם הרמב"ם תרם תרומה ייחודית לרפואה? השאלה האם קיימת שיטה רפואית ייחודית לרמב"ם, או 'רפואת הרמב"ם', כפי שמקובל היום לכנותה, נעוצה בשאלה אחרת: מהי תרומתו של הרמב"ם למדע הרפואה בדורו? כדי לענות על השאלה יש להניח קודם לכן שלוש הנחות יסוד:

א. המדד לרפואה העומדת בפני עצמה הוא רק אם מצויים בכתבי הרמב"ם מאפיינים טיפוליים ייחודיים.

ב. את שאלת תרומתו של הרמב"ם לרפואה יש לבחון בהשוואה לרופאי דורו, ללא כל קשר ליהדות, שכן הוא כתב את חיבוריו הרפואיים בערבית עבור כלל הציבור (ולא רק ליהודים), ועל-פי עקרונות של מדע דורו.

ג. ישנם מאפיינים מיוחדים פנים-יהודיים (הלכתיים ופילוסופיים) הנוגעים לרפואה, כגון התנגדותו העקרונית של הרמב"ם לתרופות מאגיות, ברם יש לראות בהם תחום נפרד מהרפואה הכללית, ולא אפיון ל'רפואת הרמב"ם'.

לטענת זיסמן מונטנר במספר תחומים חידש הרמב"ם השקפות ועקרונות רפואיים, והקדים בכך רופאים אחרים: ²⁸⁹ 1. התלות בין הגוף לנפש בטיפול הרפואי; 2. הגדרת מחלת האסטמה (קצרת, *Asthma*) כמחלת עצבים, שיש לטפל בה באמצעות דיאטה וטיפול נפשי יותר מאשר ע"י טיפול תרופתי; 3. הרמב"ם הוא היחיד מבין רופאי ימי-הביניים שמזכיר את מחלת הסוכרת (*Diabetes*); 4. הרמב"ם הציג מידע מוצק ועדכני גם בתחום הטוקסולוגיה (=תורת הרעלים), כגון הבחנה בין סוגי ארס לפי השפעתם על הנפגע. הרמב"ם הבדיל בין ארס האפעה (וארסם של הצפעוניים בכלל) שפעילותו המוטוקסית ²⁹⁰ לבין ארס הקוברא שהשפעתו ניורוטוקסית, ²⁹¹ בעוד שהרפואה המודרנית עמדה על כך רק במאה העשרים. האם העובדות המוצגות לעיל אכן מצביעות על תרומה ייחודית לענף הרפואה בימי-הביניים?

יש להדגיש כי הרמב"ם הציג אבחונים וטיפולים על-פי שיטות המדע הרפואי הגאלני-ערבי, כך שבאופן עקרוני אין מדובר בגישה שונה או חריגה מאלה של הרופאים האחרים. ²⁹² מסיבה זו בתחומים רבים הוא לא חידש דבר, כמו למשל בתחום הרפואה המונעת והקשר שבין הגוף והנפש (ראה לעיל בערכיהם). גם בתחום הטוקסולוגיה הרמב"ם

289 ראה מונטנר, גדולתו וחיידושו (לעיל הערה 1), עמ' תכא-תכב. והשווה פירוש לפרקי אבוקראט, מבוא, עמ' XII.

290 Hemtoxy = הפרעות במערכת הדם.

291 Neurotoxy = הפרעות בפעולות המוח, מערכת העצבים הכללית ובקשר עצב-שריר. על פעילות הארס ראה ע' אלון (עורך), אנציקלופדיה החי והצומח של ארץ-ישראל, תל אביב תש"ן, 5: זוחלים ודוחיים, עמ' 165-166.

292 על העברת יסודות הרפואה היוונית אל המרחב הערבי של ימי-הביניים עמד מקס מאיירוף בכמה ממחקריו ראה למשל: M. Meyerhof, "On the Transmission of Greek and Indian Science to Arabs", *Islamic Culture*, 11 (1937), pp. 17-29; *ibid.*, "Sultan Saladin's Physician on the Transmission of Greek Medicine to the Arabs", *Bulletin of the History of Medicine*, 18 (1945), pp. 169-178

הוא אחד מיני רבים שהציע תרופות (כגון תריאק) לטיפול בבעיות מסוג זה, ואכן, החל מהתקופות הקלאסיות ובמרוצת כל תקופת ימי-הביניים ידועים עשרות חיבורים העוסקים בנסיובים נגד רעלים וסמי מוות.²⁹³ גם אם נניח שברשותו של הרמב"ם היתה נוסחה ייחודית לטיפול ברעלים, הרי שפרסומים על נסיובים מוצלחים ובעלי תרכובות 'פלאיות' גם הם היו קיימים לאורך כל התקופה, והם יוחסו לרופאים שונים, יהודים ונוכרים, ואין להוציא מכלל אפשרות שחלקם זכו לשבחים ממניעים שאינם ענייניים (כלכליים, פרסום יוקרה וכדומה). תריאק מאיכות גבוהה יוחסה לאלתמימי, שחי במחצית השניה של המאה העשירית.²⁹⁴ באותה מאה יוחסה התקנה של תריאק מאיכות משובחת המכונה 'פארוק', המועילה כתרופה כוללת לכל המחלות, גם לר' חסדאי אבן שפרוט (קורדובה, 915-990).²⁹⁵

ה. אחרית דבר

על אף שתורתו הרפואית של הרמב"ם אינה נשענת על עקרונות רפואיים התקפים ברפואה המודרנית, מהווה בית היוצר הספרותי שלו מקור מרתק לחקר תולדותיה של הרפואה בימי-הביניים. ספריו עדיין נחשבים כמשאב עיוני ומעשי לרפואה החלופית (או 'רפואה משלימה'; *Alternative Medicine*) התופסת תאוצה רחבה גם בתרבות העולמית המערבית המודרנית.

293 על הספרות הערבית שקדמה לרמב"ם בעניין הטיפול ברעלים ראה מונטנר, סמי המות (לעיל הערה 20), במבוא, עמ' 35-38; ד' עמר, "ייצוא התריאק מארץ ישראל ושימושיו בימי-הביניים", קורות יב (תשנ"ו-תשנ"ז), עמ' יז.

294 מילונים ביוגרפיים משבחים את ידיעותיו ברפואה של אלתמימי ובעיקר בהכנת תרופות פשוטות ומורכבות, ומעל כולם את התריאק. ראה למשל: אבן אבי אציבעה, עיון אלנבאא (לעיל הערה 11), עמ' 546-548; J. Lippert (ed.), *Ibn al-Qifti's Ta'rih al-Hukamā'*, Leipzig 1903; על התריאק של אלתמימי ראה עוד עמר, ייצוא (לעיל הערה 293), עמ' יט; עמר וסרי, אלתמימי (לעיל הערה 119).

295 ראה מרגלית, דרך ישראל (לעיל הערה 17), עמ' 113.